

Andreas Eliassen Grini

Leirer, plaketter og snublesteiner

Krigen i det trondhjemske minnelandskap

Bacheloroppgave i Historie

Veileder: Thomas Brandt

Mai 2020

Andreas Eliassen Grini

Leirer, plaketter og snublesteiner

Krigen i det trondhjemske minnelandskap

Bacheloroppgave i Historie
Veileder: Thomas Brandt
Mai 2020

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

Kunnskap for en bedre verden

Innhold

Innledning.....	1
Tema.....	1
Problemstilling.....	2
Historie og minneteori	2
Metode.....	3
Teori	4
Terminologi.....	4
Historien og minnet.....	5
Minnet som prosess.....	7
Historie og glemsel	8
Det synekdokiske minnested og muselmannen	9
Hoveddel.....	10
Persaunet leir.....	10
Tyske forlegninger i Trondheim	10
Persaunet leir som minnelandskap	11
Painful Heritage	13
Eriksen-Plaketten.....	15
XU og motstand mot okkupasjonen.....	15
Synekdokisk for trøndersk motstand	16
Levning eller konstruksjon	17
Snublesteiner	18
Holocaust fra et trøndersk perspektiv	18
Behovet for Holocaust-erindring	19
Counter-monuments.....	20
Det generelle i det individuelle	22
Konklusjon	24
Litteratur.....	26

Innledning

Tema

Europeisk historie er preget av krig og konflikt. Disse hendelsene er i ettertid ofte erindret gjennom opprettede minnesteder, som er ment å minne både om konfliktenes helhet og særlige begivenheter knyttet til dem. Minnstedenes viktighet kan trolig tilskrives nasjonsstatens fremvekst, som uttrykker et behov for å styrke nasjonale minnefellesskap og kollektive kulturelle referanserammer. Disse kalles av Pierre Nora «krystalliseringspunkter for vårt kollektive minne.»¹ De har hovedsakelig vært påminnelser om krigsinnsats og triumf, men i etterkant av første, og særlig andre verdenskrig også i økende grad om lidelse og overgrep. I egenskap av å være budbringere vil ikke minnstedene kun virke som passive påminnelser, men de påvirker også sin samtids forståelse av de hendelsene de representerer. I den forstand er deres budskap i en viss forstand aldri konstante, men står i et dialektisk forhold med de tidsmessige og materielle rom de befinner seg. Budskapet vil være i stadig endring.

Den viktigste drivkraften for minnesteder har vært det offentlige, dvs. staten, kommunen, og disses ønske om å fremme en viss forståelse av fortidens hendelser. De siste tiårene har imidlertid vært preget av en økt politisk pluralisering med tilhørende variasjon i minnetradisjoner, hvorigjennom minnesteder har fått økt aktualitet. Det nye mangfoldet av minnekollektiver er for en nasjonal rettet forståelse av minnesteder ikke uten utfordringer. Det kan eksemplifiseres av den samtidige amerikanske diskusjonen vedrørende minnesmerker over representanter fra de konfødererte stater som opp til våre dager har vært minnet i sørstatene, i kontrast til det seirende narrative.²

En statlig vilje til å etablere et ensrettet syn på historien er et gammelt fenomen, brukt av konger og keisere for å etablere politisk legitimitet på religiøs eller genealogisk bakgrunn. Nasjonalt begrunnede legitimeringsprosesser kom med framveksten av nasjonsideen på starten av det 19. århundre,³ og oppstod ut fra ønsker om å fremme nasjonal enhet med felles historieforståelse. Fremveksten av forskjellige former «identitetspolitikk» fra 1980-tallet og utover, har forsterket motstanden mot slike dominerende og offentlige narrativer. Disse motsetningene har historisk sett alltid eksistert, men med en mye mer utbredt rolle i vestlige samfunn etter den kalde krigens slutt.

Med en større aksept for forskjellige holdninger til og tolkninger av historien, og dermed for nye erindringstradisjoner, har det kommet klarere til uttrykk at det ikke finnes en unison aksept av den offisielle tolkningen av fortiden. Skepsis eller motforestillinger ovenfor den «offentlige historien» vil følgelig føre til ulike gruppers forbehold ovenfor den materialiserte historien, nemlig minnstedene. Spørsmålet blir dermed hvordan minnesteder, gjerne forankret i en offisiell, nasjonal erindringstradisjon, overlever fragmenterende tendenser i et moderne og pluralistisk demokrati. En konsekvens vil være at man kanskje måtte se seg nødt til å justere, om ikke nødvendigvis forkaste, intensjonen disse minnstedene originalt ble tiltenkt og tillagt, for så å tilføre dem nye budskaper. Og nettopp disse kontinuerlige forhandlingene i kollektive erindringstradisjoner gjør minnsteders rolle og presentasjon til et evig aktuelt spørsmål.

¹ Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire," *Representations* 26, nr. 26 (1989): 131.

² Sarah Mervosh, "What Should Happen to Confederate Statues? A City Auctions One for \$1.4 Million," *The New York Times*, 22.06. 2019.

³ E. J. Hobsbawm, *Age of extremes : the short twentieth century, 1914-1991* (London: Abacus, 1995).

Problemstilling

Jeg ønsker å undersøke hvordan minner om andre verdenskrig i Trondheim har manifestert seg i fysiske minnesteder. Forskjellige minnesteder bærer forskjellige typer budskap, det være seg heroiserende og selvhevdende eller selvreflekterende og oppløsende, og de bringes fram på forskjellig vis. De kan være verdiladede levninger fra fortiden, eller de kan være budskap konstruert av kunstnere og/eller offentlige instanser i offisielle minnesteder. Ved å gjøre en komparativ undersøkelse av tre utvalgte minnesteder vil jeg undersøke hvilke uttrykksformer et minnsted kan få, og hvordan disse formene og deres innhold vil kunne utvikles over tid. I tillegg vil jeg undersøke hvordan minneteori lar seg anvende på disse lokale eksemplene – altså hvordan teoretiske perspektiver kan åpne for ny forståelse av disse minstedene. Problemstillingen er dermed som følger:

Hvilke formmessige ulikheter kan man finne i minnesteder fra etterkrigstiden i Trondheim og hvordan uttrykker formen innholdet?

Med form menes det fysiske og estetiske uttrykket minnstedet får gjennom minnets materialitet, sett singulært så vel som kontrastert med andre minnesteder. Med innhold mener jeg det budskapet om fortidens hendelser minnstedet ønsker å uttrykke. Tre viktige spørsmål i den forbindelse er: Kan det trekkes klare skillelinjer mellom forskjellige typer minnesteder? Er det forskjell på minnsted og -rom? Virker forskjellige minnesteder inn på tilskueren på forskjellige måter?

De tre minstedene som behandles i studien er «snublesteinene», et prosjekt startet av den tyske kunstneren Gunter Demnig i Köln i 1994;⁴ plaketten over Bjørn Eriksen på det tidligere Misjonshotellet (nå hotell Augustin);⁵ og den tidligere tyske forlegningsleiren på Persaunet.⁶ Disse er valgt fordi de på hver sin måte er distinkte uttrykk for krigsminner, og fordi de viser til de tre viktigste aspektene ved Trondheims okkupasjonshistorie: jødeforfølgelse, motstandskamp og militær okkupasjon.

Historie og minneteori

Hjemmesidene til NTNU beskriver historie som det å «forstå hvordan verden er blitt som den er, og hvordan ulike sider av samfunnet vårt henger sammen».⁷ Under dette generelle begrepet ligger en rekke forskjellige betydninger. Blant annet historie som fag, som kulturprodukt, som intellektuelt produkt. Som Ola Svein Stugu hevder, avgrenses ikke historiebegrepet til forskningsfaget, men betegner alle forestillinger og fortellinger om fortiden, uavhengig av disses faktualitet.⁸ Og nettopp muligheten av å fortolke fortiden på flerfoldige vis er det som aktualiserer minneteori, og -forskning innenfor historiefaget.

Et premiss for oppgaven er at historie er noe som skapes, framfor å være en nøytral og objektiv gjengivelse av fortidens hendelser. Dette understrekes av etnografen Anne Eriksen i *Minne, myte, historie* (1999), der *fortid* er det forgagne, *res gestae*. Denne fortiden er tapt, og ikke lenger tilgjengelig utenom ved erindring – skriftlig, billedlig eller muntlig tradert. *Historien* oppstår på sin side i ettertid og forsøker å fange fortiden ved fortolkning og bevisstgjøring. Følgelig er historien nødvendigvis et kulturprodukt skapt i

⁴ Jødisk Museum Oslo, "Om Snublesteiner," lastet ned 09.01. <https://www.snublestein.no/om-snublesteiner/>.

⁵ Frode Lindgjerdet, "Misjonshotellet," Forsvarets museer, sist oppdatert 13.09.2019., lastet ned 09.01.

<http://forsvaretsmuseer.no/Rustkammeret/Militaerhistorie/2.verdenskrig/Trondheim-under-okkupasjonen/Misjonshotellet>.

⁶ Kristoffer Eliassen Grini, "Persaunet leir: Oppføring, overtagelse og fredning - en samtidsarkeologisk analyse av okkupasjonsmaktens krigsminner," i *Opplysninger*, Red. Anne Fastrup og Gunnar Foss (Trondheim: Novus Forlag, 2019).

⁷ NTNU, "Historie," lastet ned 10.02. <https://www.ntnu.no/studier/aahist/om>.

⁸ Ola Svein Stugu, *Historie i bruk*, Utsyn & innsikt (Oslo: Samlaget, 2008), 11.

nåtiden, en tolkning av fortidige hendelser.⁹ Sett slik vil historien alltid få forskjellige uttrykk, gjennom forskjellige tolkninger av fortiden.

For tolkning av historie og historiens funksjoner benyttes begrepet *historiebruk*.¹⁰ Jamfør Stugu innehar historien visse meningsskapende egenskaper som muliggjør bruken av historie som redskap eller instrument.¹¹ Den instrumentaliserende bruken av historie kan motiveres av en rekke forskjellige formål, hvorav legitimering av maktstrukturer og politiske handlinger nok er mest fremtredende. Denne legitimiteten hviler til syvende og sist på folkeviljen, eller en *volonté de tous* for å bruke Rousseau. En folkevilje som ikke kan eksistere uten felles identitetsmarkører. Dette er identitetsmarkører som har en historisk basis, enten tilføyd objekter konstruert i ettertid eller til levninger fra de erindrede hendelsene. Disse markørene, som utgjør et minnekollektivs referanserammeverk, inngår i byggingen av politisk legitimitet. Slik blir minnene om fortiden grunnleggende for menneskets evne til å leve sammen i grupper, og kan sies å være et vilkår for sosial stabilitet.¹²

Hva er det som utpekes til erindring, og hvorfor? De moderne minnestedene er ett av mange resultater av nasjonalismen som fulgte den europeiske industrialiseringen på starten av 1800-tallet. Industrialiseringen hadde en rekke konsekvenser for de europeiske nasjonsstatene, blant annet spørsmål om politisk legitimitet. Fra kongeriket av Guds nåde og gjennom kontraktteorien oppstod en industriell og tidligmoderne verden hvis grunnlag for maktlegitimering var økonomisk vekst og nasjonalisme.¹³ Den økonomiske veksten og industrialiseringen ledet til en økt geografisk og standsmessig mobilitet, som sammen viste seg å være dødbringende for lokalsamfunnets rotbundne tradisjoner. Båndene mellom individ og lokalområde ble drastisk svekket, hvorpå statene måtte presentere nye forklaringsmodeller for nasjonen. Med andre ord avviklingen av Pierre Noras minnemiljøer til fordel for nasjonsstatens behov for materialiserte markører for nasjonalt fellesskap.

Gjennom å utvelge og bruke historiske begivenheter av egnet karakter skapte staten nye minnefellesskap som ikke lenger begrenset seg til lokalsamfunnene, men prøvde å omfatte de fleste innbyggerne i nasjonsstatene. Disse var minnefellesskap hvis medlemmer ikke lenger definerte seg som subgrupper, men som likeverdige atomer i en nasjon.¹⁴

Ambisjonen med denne innledningen har vært å tydeliggjøre hvordan minneteori henger sammen med historievitenskapen og dermed historiebruk. Minner vil til forskjell fra historie vise til den subjektive fortiden, og vil slik være i stand til å fortelle oss noe om historiens historie, hvorigjennom de forskjellige subjektive minnenes stilling i et samfunn samtidig vil kunne fortelle om utvikling i prosesser rundt spørsmålet om politisk legitimitet.

Metode

Undersøkelsen tar utgangspunkt i fysiske krigsminner i Trondheim. Den empiriske delen av studiene baserer seg dermed på dokumentasjon og vurdering av de tre utvalgte minnestedene med tanke på deres plassering og materielle uttrykk i bylandskapet. I tillegg redegjøres det for deres historiske kontekst. Analysen bygger så videre på minnebegreper brukt av sentrale minneforskere. Sosiologen Maurice Halbwachs' forståelse av minnesteder

⁹ Anne Eriksen, *Historie, minne og myte*, En Pax-bok (Oslo: Pax, 1999), 13.

¹⁰ Klas-Göran Karlsson og Ulf Zander, *Historien är nu : en introduktion till historiedidaktiken*, 2. uppl. ed. (Lund: Studentlitteratur, 2009).

¹¹ Stugu, 13.

¹² *Ibid.*, 26.

¹³ Ernest Gellner, *Nasjonalisme, Nationalism* (Oslo: Spartacus, 1998), 39.

¹⁴ *Ibid.*, 41.

som uttrykk for *kollektive* eller *sosiale minner*; Pierre Noras begrep *lieux de mémoire*; James Youngs *counter-monuments* og Anita Kasabovas *synekdotiske minnested*.

Teori

Terminologi

Det er viktig å redegjøre for relasjonen mellom begrepene *minnested* og *minnesmerke*, da begrepsforholdet vanskeliggjøres på grunn av meningsforskjellen mellom de to i det norske språket. Minnesteder kan sies å være steder oppstått på bakgrunn av et behov hos ulike kollektive erindringstradisjoner, der de ønsker å minnes en fortidig hendelse eller tilstand. Et minnested kan dermed ha mange forskjellige former og uttrykk. De er heller ikke nødvendigvis minnesteder for andre erindringstradisjoner. Et minnesmerke kan på sin side forstås som en erindringsmarkør opprettet av en politisk autoritet som forsøker å fremheve en viss tolkning av en historisk gjerning eller prosess. Det gjøres ved å utforme minnestøtter, monumenter eller lignende som viser til den spesifikke tolkningen. Minneforskeren Ingeborg Hjorth viser til skillet mellom begrepene med utgangspunkt i kulturdepartementets arbeid med utformingen av 22. juli-monumentet. Et minnested «begrenser seg ikke til minnet om den utløsende hendelsen» slik et minnesmerke i større grad gjør, men «kan være et sted for å minnes og reflektere også øvrig savn/andre hendelser».¹⁵

I tillegg kan det nevnes at det som først og fremst skiller minnestedet fra minnesmerket er at minnestedet i all hovedsak er en romlig kategori, mens minnesmerket er en materiell kategori. Et minnested kan slik romme ulike minnesmerker, mens minnesmerket på sin side kan få skapt et minnested rundt seg. I den følgende analysen, hvor minnestedet defineres ut ifra verdien tillagt den fra en sosial gruppe med kollektive erindringstradisjoner, har jeg valgt å bruke begrepet *minnested* på alle analysens kasus. Det innebærer ikke at jeg ser bort fra skillet, men at begrepet minnested er dekkende for analysen formål.

Blant de mest anerkjente innenfor minnestudier er begrepene *kollektivt* og *sosialt minne*. Gjennom bruk av termen *kollektivt minne*, muliggjøres en differensiering av det individuelle minne fra det generelle kollektive minne benyttet av et minnekollektiv som identitetsmarkør. Begrepene tilskrives Maurice Halbwachs (1877–1945), som blant annet undersøkte sosiale grupperes rammeverk for kollektiv erindring.¹⁶ Halbwachs' begreper har i senere tid blitt kritisert for at de signaliserer en tiltro til sosiale størrelser som minneprodusenter samt for postulatet om det kollektive minnes rolle som styrende prinsipp for utviklingen av det individuelle minne.¹⁷ Tross denne kritikken som kan ses både i Georg Lukacs marxistiske historieforståelse som i Pierre Bourdieus redegjørelse for *Habitus*-begrepet har Halbwachs' begrepsapparat vist seg levedyktig også fram til nåtiden.

Pierre Nora er trolig den i størst grad paradigmatisk av bidragsyterne med formuleringen av konseptet *lieux de mémoire*. *Lieux de mémoire* er direkte oversatt minnesteder, som Nora ser som krystalliseringspunkter for vårt kollektive minne. Til forskjell fra tidligere minnestudier begrenser ikke Nora minnestedene til klassiske manifestasjoner som monumenter, statuer og lignende. For Nora kan en rekke forskjellige sansbare fenomener anses som minnesteder, for eksempel museer, hendelser, symboler, flagg eller

¹⁵ Ingeborg Hjorth, "Hvorfor minnesteder?," *Nordisk kulturpolitisk tidsskrift*, nr. 02 (2018).

¹⁶ Sharon Macdonald, *Memorylands : heritage and identity in Europe today* (London: Routledge, 2013), 14.

¹⁷ Ibid.

personifiseringer som Marianne. Fenomener som altså ikke må være eksplisitt subsumert under minnedsbegrepet slik vi kjenner det fra klassiske minnsteder. Fokuset flyttes slik av Nora bort fra det kollektive minnet til motsetningsforholdet mellom minne og historie. Senere minneteori, blant annet Aleida Assmann, har riktignok kritisert Nora ved å reaktualisere Halbwachs' ideer. Der Nora forsøker å avdekke konflikten mellom historie og minne, hvori historikernes mål om å oppnå 'objektiv historie' har fortrent «mysteriene, fordømmene, meningen og individualiteten ved personlige minner»,¹⁸ forsøker Assmann å vise til disses fortsatte symbiotiske forhold:

Institutionen und Körperschaften wie Nationen, Staaten, die Kirche oder eine Firma 'haben' kein Gedächtnis, sie 'machen' sich eines und bedienen sich dafür memorialer Zeichen und Symbole, Texte, Bilder, Riten, Praktiken, Orte und Monumente. [...] Es ist ein Gedächtnis des Willens und der kalkulierten Auswahl.¹⁹

For Assmann besitter altså ikke sosiale størrelser og institusjoner egne erindringsegenskaper, men at dette tillegges dem mer eller mindre bevisst av mennesker, noe som tross videreføringen av Halbwachs' tanker viser til kritikken av Halbwachs' syn på kollektiver som produsenter av minner. Minnene vil i stedet, jamfør Assmann, tilføres kollektivet fra utsiden eller fra en ledende posisjon innad.

James E. Young opererer med en begrepslig tilnærming som fokuserer minnstedene mer enn skapelsen av minnetradisjon og -kollektivet. For Young skapes minner og tegnes av sosiale grupper, men han poengterer minnenes dynamiske karakter. Minnsteder vil være krystalliseringspunkter for det kollektive minne, men Young kritiserer antakelsen om at disse kun er materialiserte minner:

That is, how do we respond to the current moment in light of our remembered past? This is to recognize that the shape of memory cannot be divorced from the actions taken in its behalf, and that memory without consequences contain the seeds of its own destruction. For were we passively to remark only the contours of these memorials, were we to leave unexplored their genesis and remain unchanged by the recollective act, it could be said that we have not remembered at all.²⁰

Young oppfordrer heller til en prosessuell tilnærming til minnstedet, hvori det foregår en kontinuerlig gjennomgang ikke bare av minnene bundet i minnstedet, men også deres dialogiske forhold til nåtiden. Ergo blir undersøkelsen av hvordan minnstedet utvikler seg i denne dialektiske prosessen sentralt for Young.

Historien og minnet

Et minne er noe annet enn en historisk kjensgjerning. Minnet er den subjektive oppfatningen av en fortidig hendelse, mens historie presenterer både referansen til det inntrufne så vel som til kunnskap om hendelsen. Følgende vil historien være basert på tolkninger av fortiden, ofte gjort av historikere, og ideelt sett ikke på (inter)subjektive opplevelser, som minnet. Som Sharon Macdonald skriver har dette ført til ideologikritiske undersøkelser av historiens presentasjon av fortiden. I et ideologikritisk perspektiv kan historien ses som et produkt skapt av samfunnseliter, som søker å skyggelegge egne interesser gjennom det påtatte motivet om å presentere verdinøytrale fakta. Minnet vil på sin side oppheves til representant for ærlighet og 'historisk sannhet' qua (inter)subjektivt.²¹

¹⁸ Mark Hewitson, *The People's Wars* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 18.

¹⁹ Aleida Assmann, "Kollektives Gedächtnis," lastet ned 07.01. <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/geschichte-und-erinnerung/39802/kollektives-gedaechtnis>.

²⁰ James E. Young, *The texture of memory : Holocaust memorials and meaning* (New Haven, Conn: Yale University Press, 1993), 15.

²¹ Macdonald, 13.

Dette standpunktet kan kritiseres grunnet minnets dialektiske prosess, der forskjellige samfunnsgrupper har innvirkning på hva som skal erindres. Denne dialektiske utformingen av historieforståelser forutsetter likevel et relativt åpent samfunn, der staten tillater påvirkning fra samfunnets subgrupper. En påvirkning som i det hele tatt er nødvendig for at ikke subgruppene spaltes ut fra den nasjonale minnediskursen i egne respektive minnekollektiv.

Nora åpner sin artikkel *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire* (1989) med å redegjøre for det han kaller historiens akselerasjon, betegnende historiseringen av det samtidige. Nora kritiserer i artikkelen historiedisiplinens standardiserende og institusjonaliserende behandling av minner. Igjenom historisering frarøves minnene sin subjektive karakter, og objektiveres i påståtte historiske fakta. Hendelser liggende i minnenes domene underlegges historiens undersøkende og analytiske tilnærming, og som Nora skriver:

The remnants of experience still lived in the warmth of tradition, in the silence of custom, in the repetition of the ancestral, have been displaced under the pressure of a fundamentally historical sensibility. [...] We speak so much of memory because there is so little of it left.²²

Modernitetens oppløsende tendenser, kombinert med industrialiseringens destruktive virkning på livssammenhengene i det tradisjonelle bondesamfunnet, har ført til en svekkelse av minnekollektivene, hvis levende minner ble overført av sosiale institusjoner mellom generasjoner, framfor å bli historiserte. Disse levende minnemiljøene, *milieu de mémoire*, hvor minner også praktiseres, er ettersom historiedisiplinen har tatt kontroll over minnene og fryst dem fast i etablerte tolkninger blitt avvirket.²³ Minnene har etter minnemiljøenes avvikling blitt objektivert og materialisert for å kunne bevare sin eksplisitte eksistens. Og nettopp dette levende minnets underordning i forhold til historien poengterer minnstedenes, eller krystalliseringspunktene, viktighet for vår kollektive identitet.

Nora ser minnet som en organisk del av det menneskelige liv, og kritiserer historien som et fåfengt forsøk på å fange en for alltid tapt fortid.²⁴ Minnet er altså det evig aktuelle fenomenet som binder oss til fortiden, mens historien på sin side kun er en *representasjon* av den.²⁵ Minnets subjektive karakter medfører nødvendigvis en historiens skepsis, ettersom minnene i historiens øyne ikke har en plass i det skjematiserende og akademiserende moderne. Denne skepsisen bunner i at minnene farver og «helliggjør» det historien søker å avsakralisere. Nora hevder likevel ikke at minnet er utradert i det moderne, men heller behovet for å skille mellom forskjellige typer minner:

We should be aware of the difference between true memory, which has taken refuge in gestures and habits, in skills passed down by unspoken traditions, in the body's inherent self-knowledge, in unstudied reflexes and ingrained memories, and memory transformed by its passage through history, which is nearly the opposite: voluntary and deliberate, experienced as a duty, no longer spontaneous; psychological, individual, and subjective; but never social, collective, or all encompassing.²⁶

Tross at Nora til tider synes å gi inntrykk av at 'alt' kan være et minnsted, presenterer han tre kriterier som premisser for definisjonen av et fenomen som minnsted: materialitet, symbolisme og funksjon. Disse tre egenskapene kan gjenfinnes i ethvert lieu de mémoire, her eksemplifisert i den tyske kunstneren Günther Demnigs «snublesteiner». Prosjekt ble i 1994 startet som et kunst- og erindringsprosjekt, der små messingplaketter

²² Nora, 7.

²³ Ibid.

²⁴ Macdonald, 13.

²⁵ Nora, 8.

²⁶ Ibid., 13.

blir lagt ned i fortauet utenfor gamle jødiske boliger, hvis beboere hadde blitt forfulgt og myrdet av nasjonalsosialistene og deres medløpere. Disse har materialitet i sin lille messingplakett, funksjon i markeringen av tidligere jødiske bosteder, samtidig som det symboliserer undertrykkelsen av og mordene på Europas jøder. Likevel strekker ikke disse tre egenskapene alene til, da minnstedene også behøver en vilje til å minnes. Uten intensjonen om å være påminnelser ville disse *lieux de mémoire* blitt redusert til det Nora kaller *lieux de histoire*. Historiske steder som kun er levninger visende til historien, frarøvet enhver følelsesmessig og symbolsk verdi, hvorigjennom de også gjøres vanskelige å eksemplifisere.²⁷

Idet vi innser at minnsteder er avhengige av følelser og viljen til å minnes, må vi samtidig godta at disses mening endres i takt med følelser, politiske strømninger, makt med mer. Ergo avhenger stedene også av kapasiteten for meningsendring for å kunne overleve historiske endringer. Det må være mulig å kunne se minnsteder i forskjellig lys og som bærere av forskjellige meninger, illustrert i ulike historiske og politiske epokers forskjellige bruk av minnsteder. Kunne man i 1918 eller 1945 forestilt seg at Tyskland og Frankrike i 2006 utga et felles historieverk for 1900-tallet?²⁸

Minnsteder vil til forskjell fra historiske tilnærminger ikke bare henvise til historiske kjensgjerninger, men vil også referere tilbake til seg selv som tegn og estetiske objekter. De er lukkede systemer av selvreferering, eller *mise en abyme*.²⁹ Jamfør Nora betyr dette likevel ikke at de er innholdsløse, men viser til at det som gjør dem til minnsteder er det som tillater dem en utvei fra historiens objektivering.

Minnet som prosess

Tross at minnene om verdenskrigen snart er 80 år gamle, etableres det stadig nye minnsteder, hvori krigens falne, motstand mot okkupasjon og folkemord erindres. Men likevel søker ikke minnstedene kun å framtvinge erindring, men også å vise til både det nåtidige minnekollektiv og til det offentliges minne om seg selv.³⁰ Og nettopp minnstedets referering til nåtiden gjør for James Young minnstedets prosessuelle karakter eksplisitt. Han anser minnstedet som den materialiserte fortsettelsen av en følelsesmessig prosess, noe han forklarer ved å se minnstedet som medium for spørsmålene om hvor vi har vært, hvor vi er, og hvor vi skal som minnekollektiv.³¹ Qua materialisert står minnstedet i et prosessuelt forhold med sin omverden, der denne alltid forsøker å skape enhet av det fraksjonerte minnet representert i minnstedet. Og nettopp denne intensjonen om å skape enhet er det som aktualiserer minnstedet.

Young ser det prosessuelle som minnstedets essens, da stedene ikke kun skal fordre refleksjon over fortidige hendelser og disses mening for nåtiden, men også gi rom for refleksjon over minnets egen utvikling i minnstedet.³² Som Young selv sier:

The memorial itself is a process, an attempt to bring reconciliation to that which can never be reconciled: love and loss, heroism and horror, past and present, public recognition and private introspection. The power and pain of this memorial's public discussions energize and

²⁷ Ibid., 19.

²⁸ Peter Geiss og Guillaume Le Quintrec, *Europa und die Welt seit 1945 - L'Europe et le monde depuis 1945* (Leipzig: Klett, 2006).

²⁹ Nora, 23.

³⁰ Young, 2.

³¹ *The Stages of Memory: Reflections on Memorial Art, Loss, and the Spaces Between* (Amherst: University of Massachusetts Press, 2016), 28.

³² Ibid., 32.

animate this process, and thus help keep this memory alive. To give up, on the other hand, or to grow weary, is to begin to forget.³³

Fokuset lagt på minnstedets prosessuelle karakter besvarer likevel ikke spørsmålet om hvorfor minnsteder opprettes. Grunnene kan være flerfoldige. De kan være grunnet en kulturs viktighet av erindring, som hos jødene, eller de kan være forsøk på å forklare egen nasjons fortid for seg selv, som i tilfellet Tyskland. Atter andre kan brukes til å overbringe et budskap til kommende generasjoner, søke å inkludere disse generasjonene i et erfaringsfellesskap, eller også være noe så trivielt som turistmagneter, av John Lennon og Malcolm Foley kalt *Dark Tourism*.³⁴ Minnsteder kan slik ha en rekke forskjellige grunnlag, noe som sammenfaller med kapasiteten til å være bærere av mangetydige og foranderlige budskap.

Minner om fortidens hendelser materialiseres i minnsteder, og gjerne på stedet hendelsen tok sted. Ved å markere hendelsens sted, autentiseres og legitimeres minnet i en stedlig kontinuitet, jamfør Edward S. Casey: "It is the stabilizing existence of place as a container of experience that contributes so powerfully to its intrinsic memorability".³⁵ Minnstedets romlige dimensjon forener følelser og funksjon, hvorigjennom sosialt minne og sosialt rom syntetiseres gjennom dialektiske prosesser. Minnstedene blir slik etter hvert naturlige deler av en nasjonal topografi, som med tiden blir like naturlig for den nøytrale observatør som landskapet den står i.³⁶

Historie og glemsel

Minnsteder er sansbare og verdiladede krystalliseringspunkter av vårt kollektive minne som står som markører for en annen tid, og for Nora er det nostalgien oppstått i dette innblikket i fortiden som gir minnstedene preget av en evighet beleiret av nåtiden.³⁷ Minnstedene, med sin oppfattede «evighet» er grunnsteinene for samfunnets felles identitet, men ville som allerede nevnt, ikke vært behøvde uten historiens inngripen:

But if what they [*lieux de mémoire*] defended were not threatened, there would be no need to build them. Conversely; if the memories that they enclosed were to be set free they would be useless; if history did not besiege memory, deforming and transforming it, penetrating and petrifying it, there would be no *lieux de mémoire*.³⁸

Men hva skjer med minnsteder etter at de er opprettet som fortøyninger for et kollektivt minne? Materielt vil de sjeldent endres grunnet deres sakralitet, men hva om denne sakraliteten forsvinner gjennom samfunnsmessige forandringer, eller gjennom en oppfattet fullending av Youngs prosessuelle tilnærming? James Mayo utdyper tre måter et samfunns holdninger til minnsteder kan endre seg.³⁹ 1) Historiske fortolkninger fortsetter uendret, men den symbolske verdien økes grunnet ny informasjon om fortiden, 2) Historiske hendelser og tolkninger av disse endrer samfunnets forståelse av fortiden. Dertil endres forståelsen av minnstedet, hvorigjennom motstridende budskapslesninger kan oppstå. 3) De erindrede hendelsene kan forsvinne ut av det kollektive minnet, enten

³³ Ibid., 52.

³⁴ J. John Lennon og Malcolm Foley, "Interpretation of the Unimaginable: The U.S. Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C., and "Dark Tourism", *Journal of Travel Research* 38, nr. 1 (1999).

³⁵ Edward S. Casey, *Remembering : a phenomenological study*, Studies in phenomenology and existential philosophy (Bloomington, Ind: Indiana University Press, 1987), 186.

³⁶ Young, *The texture of memory : Holocaust memorials and meaning*, 2.

³⁷ Nora, 12.

³⁸ Ibid.

³⁹ James Mayo, "War Memorials as Political Memory," *Geographical Review* 78, nr. 1 (1988): 73-75.

grunnet tidsmessig avstand, eller endringer i samfunnets verdisystem. Dermed vil også minnstedets budskap, og derfor minnstedet selv gli over i glemselen.

At minnstedet vil tilskrives nye budskap, er et resultat av minnekollektivenes (inter)subjektivitet, slik Halbwachs har presentert det. Dette kan, jamfør Mayo, ses som demokratisk, men vil samtidig hindre en ensrettet, felles erindring. Minnstedets demokratisering vil derfor forhindres av en offentlighets spesifikk tolkning av minnstedets budskap. En tolkning som tross dens offisielle karakter er langt fra konstant, grunnet tolkningens subjektive karakter. Eksemplifisert med enkelte minnsteder over første verdenskrig, som så denne krigen som krigen som skulle ende alle kriger. Hvordan kan dette budskapet/denne symbolismen opprettholdes etter andre verdenskrigs ubønhørlige gjendrivelse? Om minnstedets symbolske viktighet slik ikke kan opprettholdes, vil jamfør Nora minnstedets egenskap som krystalliseringspunkt opphøre, og minnstedets budskap vil gå tapt.

Idet fortidens kriger og hendelser mister sin plass i det kollektive minnet som definerende hendelse, mister også minnsteder over disse konfliktene sin kraft. Dette kan illustreres med monumentene over krigen i 1812 mellom USA og Storbritannia, ofte kalt *the forgotten war*.⁴⁰ Som Mayo presiserer:

Some events of a war and memorials to them may be forgotten, but other monuments for the same war may still be remembered, even sacredly. Sometimes an entire war can be largely forgotten, and the commemorative meaning of memorials for it fades until they are only footnotes to a local historical guide.⁴¹

Det synekdotiske minnsted og muselmannen

Anita Kasabova foreslår i sin artikkel *Memory, Memorials, and Commemoration* (2008) at fortiden sett i minnsteder kun er en tilbakeskuende konstruksjon på bakgrunn av en sosial gruppes kollektive minne. Minnstedene utgjør en semantisk relasjon mellom den sosiale gruppen og fortiden, og muliggjør qua bindeledd meningsbæring mellom de to temporale dimensjonene. Denne semantiske relasjonen minnstedene utgjør, behandler Kasabova nærmere med den retoriske figuren synekdoke.⁴² Ved å vise til noe partikulært, eksempelvis en individuell skjebne, maner synekdoke fram det generelle begrepet hvorunder det partikulære ligger. Slik viser den individuelle skjebnen i en av Demnigs snublesteiner til det generelle begrepet Holocaust. Dette forutsetter likevel at ytrer og mottaker av budskapet, i likhet med skaper av og tilskuer til minnstedet, befinner seg i samme diskurs. Disse delte referansene muliggjør den nødvendige kongruensen for tilskuers og skapers oppfatning av minnstedets historiske verdiladning og tiltenkte mening.

Persaunet leir, snublesteinene og minneplaketten over Bjørn Eriksen er som minnsteder alle partikulære representanter for forskjellige aspekter av et narrativ om annen verdenskrig. De respektive minnstedene viser til individuelle skjebner, men gjennom deres rolle som minnsted, vises også til det generelle. Som et distinkt tegn på den fortidige hendelsen muliggjør minnstedet erindringen av hendelsens totalitet. Samtidig må ikke minnstedet for Kasabova nødvendigvis være en del av det erindrede qua levning,

⁴⁰ Donald R. Hickey, *The War of 1812 : A Forgotten Conflict, Bicentennial Edition*, (Urbana: University of Illinois Press, 2012).

⁴¹ Mayo, 75.

⁴² Anita Kasabova, "Memory, Memorials, and Commemoration," *History and Theory* 47, nr. 3 (2008): 341.

da det som minneste kun er en presentasjon av det erindrede som derigjennom muliggjør erindringen i seg selv.⁴³

Som alle henvisninger til fortiden bærer minneste i seg et etisk paradoks, kanskje spesielt tydelig ved Holocaust-minneste. Man har forsøkt å gjøre stedet til et vitnesbyrd over historiske kjensgjerninger, men ifølge den italienske filosofen Giorgio Agamben vil vitnesbyrdet aldri være det fullstendige vitne. Vitnesbyrdet medieres alltid muntlig, skriftlig, symbolsk, og vil aldri gjenskape det fullstendige vitnet. Det fullstendige eller sanne vitne er det Agamben kaller den druknede, muselmannen,⁴⁴ den som er blitt desubjektivisert og har mistet talens bruk.

Vitnesbyrdet finder sted, hvor den, der er uden tale, får den talende til at tale, og hvor den, der taler, bærer umuligheden af at tale i sin egen tale, således at den tavse og den talende, ikke-mennesket og mennesket bevæger sig ind i en zone af uskelnelighed, hvori det ikke længere er muligt at bestemme subjektets position, at identificere jegets «forestillede substans» og, sammen med den, det sande vidne.⁴⁵

I vitnesbyrdets og derfor i minneste kjerne ligger derfor den paradoksale problemstillingen om at vitnesbyrdet selv beviser umuligheten av det gyldige vitnesbyrd. Vitnesbyrdet presentert til oss er kun den overlevende, muselmannens stedfortreder.

Hoveddel

Persaunet leir

Tyske forlegninger i Trondheim

Trondheim hadde en særegen stilling i den tyske okkupasjonen av Norge. Selv om Oslo de fem krigsårene var landets administrative og politiske sentrum, var Trondheim og Trondheimsfjorden trolig det viktigste militære området i landet.⁴⁶ Dette må sees i sammenheng med Hitlers plan om å gjøre Trondheim til en marinemetropol og et nordlig sentrum for *Kriegsmarine*. Det forklarer også hvorfor Trondheim var uforholdsmessig sterkt forsvart i forhold til sin størrelse.⁴⁷ Befestningen av byen kan ennå møtes i det trondhjemske landskapet, eksemplifisert i ubåtbasen Dora, Håkon VIIs gate som har sitt opphav i Lade flyplass, bunkere spredt rundt i byens omgivelser og ikke minst Persaunet leir, som er Europas best bevarte leir for tyske ubåtsoldater.⁴⁸

Alle disse materielle levningene og de historiske sporene etter okkupasjonen, vitner om Hitlers og nazi-regimets planer for Trondheim som «Nord-Europas store germanske metropolis».⁴⁹ For tross at Hitler ikke utelukket et selvstyrt Norge under ledelsen av Nasjonal Samling etter krigen, var Trondheim aldri inkludert i planene om marionettstaten Norge. Som Albert Speer selv erindrer:

Hitler bestemte så noenlunde den nye byens beliggenhet. Også et år senere, 13. mai 1942, beskjeftiget han seg med dette støttepunktet midt under en konferanse om rustningsbehovene. På spesialkartet studerte han inngående den sannsynligvis beste beliggenhet for dokken og ga ordre om å sprengte en stor underjordisk ubåtbase inn i granittberget.⁵⁰

⁴³ Ibid., 342.

⁴⁴ Agamben referer her til konsentrasjonsleirfangen som muselmann; som et individ frarøvet sin individualitet og sin evne til å selv ytre seg om sine opplevelser.

⁴⁵ Jacob Lund, *Erindringens æstetik* (Aarhus: Forlaget Klim, 2011), 82.

⁴⁶ Karl H. Brox, Hermann Hansen, og Knut Sivertsen, *Bunkeren : Trondheim under hakekorset*, Trondheim under hakekorset (Trondheim: Communicatio forl., 2015), 7.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid., 13.

⁵⁰ Albert Speer og Niels Jørgen Mürer, *Erindringer*, *Erinnerungen* (Oslo: Gyldendal, 1970).

Det nye Trondheim, som skulle bygges ved Gaulosens utløp på Øysand, skulle være en enklave innlemmet i det stortyske riket. Marinebyen skulle ifølge Hitler selv overskygge den britiske flåtebasen i Singapore: *Die für 300 000 Einwohner vorgesehene Flottenbasis sollte nach Hitlers Worten Singapur im Vergleich zu einem „Kinderspiel“ degradieren*.⁵¹ Byen, ofte omtalt som *Nordstern* eller *Neu-Drontheim*, skulle ha 250 000 tyske innbyggere som skulle arbeide tilknyttet marinebasen. Stedet, utvalgt av Hitler, skulle være en mønsterby for den tyske «herrerassen», med et blomstrende kulturelt liv.⁵² Utover dette, var det også planlagt bygging av en firefelts motorvei fra Klagenfurt på den italiensk-østerrikske grense til Trondheim, som skulle være hovedåren i det tredje rike på en nord-sydlig-akse.⁵³

Av de vidløftige planene, ble de færreste fullført. Blant de som ble fullført var nok ubåtbasen Dora den mest bemerkelsesverdige. Tross at Dora I med sine 105 x 153 meter ruver i landskapet, er det likevel en av de mindre ubåtbunkerne tyskerne bygde. Arbeidet med Dora I startet tidlig 1941, og den ble overdratt til *Kriegsmarine* 20. juli 1943.⁵⁴ Byggingen krevde en stor mengde arbeidere. Arbeidskraften var bestod hovedsakelig av underentreprenører og tvangsutskrevne arbeidere fra okkuperte områder i Europa, men også noen sovjetiske krigsfanger innkvarterte i leirer bygd på Strindheim og Bromstad.⁵⁵

For tyske ubåtmannskaper stasjonert ved Dora, måtte det også opprettes forlegninger, noe som ble gjort relativt raskt grunnet Trondheims viktighet i den tyske krigsinnsatsen. Anleggsarbeidet skjøt fart fra nyttår 1941, og en leir bestående av brakker lignende på firemannsboligene ble etablert av *Organisation Todt* på Persaunet.⁵⁶ Beliggenheten var, som Kristoffer Eliassen Grini nærmere behandler i sin artikkel *Persaunet leir: Oppføring, overtagelse og fredning - en samtidsarkeologisk analyse av okkupasjonsmaktens krigsminner* (2019), sannsynligvis grunnet at dette var et av de nærmeste åpne arealene for Dora, noe som også forklarer etableringer av fangeleirer på Bromstad, Pineberg og Leangen.⁵⁷ Leiren ble til forskjell fra de fleste brakkeleirer etablert med permanente bygninger, grunnet dens rolle som forlegningsleir for tyske ubåtmannskapet, Den bestod av 41 bygninger ved krigens slutt, inkludert to store bunkere og svømmebasseng.⁵⁸

Tross vedvarende byggevirksomhet ble leiren ikke ferdigstilt i løpet av krigen, og ved den tyske kapitulasjonen ble de stasjonerte tyske soldatene på Persaunet raskt internert, før det etter en norsk befaring av leiren ble besluttet at det norske Forsvaret skulle overta området. Dette var grunnet leirens gode forfatning som *høystatusleir*, noe som fasiliterte den norske overtakelsen. Som Eliassen Grini skriver, foregikk det under det norske forsvarets eie ingen ytre ekspansjon, men heller en indre konsolidering av leirområdet, noe som gav seg til kjenne i et mer organisert materielt uttrykk.⁵⁹

Persaunet leir som minnelandskap

Noras krystalliseringspunkter eksisterer ikke nødvendigvis kun i håndfaste objekter som monumenter, bøker, statuer og lignende, men vil også kunne eksistere som minnerom. Et

⁵¹ Gabriel Brovold og A. S. Øysand fritid, *Neu-Drontheim i Hitlers regi : og Øysand under krigen* (Melhus: Øysand fritid AS i samarbeid med Snøfugl forl., 1996), 65.

⁵² Frederic Spotts, *Hitler and the power of aesthetics* (Woodstock, N.Y: Overlook Press, 2003), 33.

⁵³ *Ibid.*, 331.

⁵⁴ Kristoffer Eliassen Grini, "Ubåtbasen Dora i Trondheim : fra krig til kultur : en samtidsarkeologisk analyse av krigens landskap inn i fredstid" (Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 2015), 53.

⁵⁵ Brox, Hansen, og Sivertsen, 205.

⁵⁶ *Ibid.*, 214.

⁵⁷ Grini, "Persaunet leir: Oppføring, overtagelse og fredning - en samtidsarkeologisk analyse av okkupasjonsmaktens krigsminner," 312.

⁵⁸ Brox, Hansen, og Sivertsen, 214.

⁵⁹ Grini, "Persaunet leir: Oppføring, overtagelse og fredning - en samtidsarkeologisk analyse av okkupasjonsmaktens krigsminner," 317.

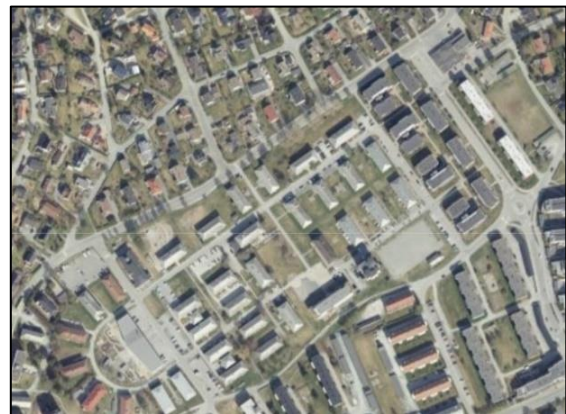
av disse minnerommene som i Trondheim kan sies å være et krystalliseringspunkt for det kollektive norske minnet om andre verdenskrig og okkupasjonen er Persaunet leir. Det som kanskje i størst grad skiller Persaunet leir som minneste (minnerom) fra for eksempel snublesteinene plassert rundt i sentrum, er at leiren ble opprettet av okkupasjonsmakten og etter å lenge ha vært objekt for det Odd-Bjørn Fure kaller berøringsangst framsto fra denne «glemselens politikk» som vernet minneste med minimal materiell påvirkning.⁶⁰ Dette setter også leiren i en helt annen posisjon enn de tilknyttede fangeleirene på Bromstad og Strindheim som i dag fortsetter å være glemt.

Til forskjell fra Eriksen-plaketten og snublesteinene er leiren del av et kulturlandskap, som igjen er et minnelandskap for krigens hendelser i Norge. Denne forskjellen mellom leiren og de to andre minnesteene er hvordan leiren qua kulturlandskap står i et dynamisk forhold med sin omverden. Kulturlandskaper tolkes av Michael Jones som et landskap med spor av menneskelige handlinger.⁶¹ Jones likestiller disse kulturlandskapene med landskaper innsatte med kulturarv, sett bort i fra at sistnevnte sentreres rundt historiske levninger. I et slikt landskap kan ikke det fysiske landskapet og kulturarvens mening og symbolikk adskilles, hvorigjennom Jones settes i et nært teoretisk forhold til Nora.

Ved å følge Noras resonnement på Jones' prinsipper, vil kulturlandskapet, som Persaunet leir, lades med visse budskap når landskapet innrømmes en plass i det kollektive minne. Denne innrømmelsen fører følgende til at landskapet gjøres til et lieux de mémoire. Likevel er det viktig å skille (minne)landskapet fra minnesteer som objekter (plaketter, monumenter og lignende), da minnelandskapene gjennom sin romlige dimensjon sprenger rammene for minneobjektet jamfør Eriksen-plaketten. Gjennom den stedlige kontinuiteten fungerer minnelandskapet som både formidler av fortiden, samtidig som at fortiden legitimeres, slik Owen J. Dwyer og Derek H. Aldermann hevder.⁶² Denne legitimiteten er likevel ikke en immanent kvalitet ved minnesteet, tross stedlig kontinuitet, men er som

Figur 1: Ortofotograf av Persaunet (1947). Bilde: www.norgebilder.no

Figur 2: Ortofotograf av Persaunet (2019). Bilde: www.norgebilder.no

Dwyer og Aldermann hevder, en abstraksjon underlagt prosessuelle tolkninger innenfor minnekollektivets rammer. I tilfelle Persaunet leir vil altså dens legitimitet som minnelandskap være en konsekvens av det norske samfunnets prosessuelle framforhandling av dets verdi. For leiren skjedde dette først idet den ble vernet av riksantikvaren på begynnelsen av 2000-tallet.

⁶⁰ Odd-Bjørn Fure, "Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuisering," i *I krigens kjølvann*, Red. Stein Ugelvik Larsen (Oslo: Universitetsforlaget, 1999).

⁶¹ Michael Jones, "The Concept of cultural landscape: discourse and narratives," (Dordrecht: Kluwer Academic, 2003), 33.

⁶² Owen Dwyer og Derek Alderman, "Memorial landscapes: analytic questions and metaphors," *An International Journal on Geography* 73, nr. 3 (2008): 167.

Minnelandskapet vil dermed alltid ha en tosidighet. På den ene siden har landskapet en materiell dimensjon – leirbygningene og bunkersene - men også en virtuell dimensjon. Den virtuelle dimensjonen, slik den beskrives av Stine Haga Runden,⁶³ tilsvarer rollen landskapet innehar i vår kollektive bevissthet. Denne rollen kan være i stadig endring tross en materiell konstant, noe som tilsvarer den tidligere beskrevne kapasiteten til å være bærer av en pluralitet av budskaper. Dette gjøres tydelig med Forsvarets overtakelse og følgende begrensede innvirkning på leirens materialitet. Tross den endrede materialiteten ved minnelandskapet Persaunet (sett i figur 1 og 2) består leirens virtuelle dimensjon, hvorigjennom det gjøres tydelig at den materielle og virtuelle dimensjonen er to uavhengige variabler.⁶⁴

Som enkelt del av nettverket av europeiske forlegningsleirer gjøres leirens virtuelle dimensjon ytterligere klar. Som del av dette nettverket påtar leiren seg en plass i det transnasjonale virtuelle minnelandskapet leirsystemene utgjør, gjort eksplisitt i UNESCOs Nara-dokument:⁶⁵ "*cultural heritage of each, is the cultural heritage of all*". Her vil jeg også hevde at Persaunet leir på samme tid er del av forskjellige transnasjonale minnelandskaper. På den ene siden er det en del av det leirsystemet, også inkludert fange- og konsentrasjonsleirer, etterlatt som spor fra okkupasjonen, men under denne generelle kategorien vil Persaunet og andre forlegningsleirer kunne settes i underkategorier separert fra konsentrasjons- og utryddelsesleirene. Grunnet mangelen på krigsforbrytelser og traumatiske hendelser, vil Persaunet og andre forlegningsleirer ikke på samme måte være *Terror-sites* eller *Trauma-sites*, men på overordnet plan likevel del av det virtuelle minnelandskapet som omfatter totaliteten av okkupasjonenes spor.

Painful Heritage

Persaunet leir ble under den tyske kapitulasjonen i mai 1945 forlatt, hvorpå hjemvendte norske offiserer etter befaring av leiren besluttet at den skulle overtas av Forsvaret. Noe som skilte leiren fra de fleste andre militære anlegg bygd under okkupasjonen. Disse ble oftest revet, hovedsakelig grunnet to årsaker. Primært sto de i vei for etterkrigstidens utbygging av boligområder, men også hadde de en ideologisk ladning som okkupantenes krigsminner.⁶⁶ Persaunet ble reddet av Forsvarets overtakelse, men dens rolle som minneste/-rom skulle først oppstå flere tiår senere, trolig grunnet Oddbjørn Fures allerede nevnte begrep om berøringsangst. Dette var angsten for å nærmere undersøke aspekter ved egen historie, hvis innhold truer den nasjonale konsensusen om fortiden hendelser. Denne berøringsangsten som forhindret en ivaretagelse av okkupasjonsmaktens krigsminner ble «fjernet fra regnestykket» ved Forsvarets overtakelse, og først aktualisert ved Forsvarets salg av anlegget i 2004 med påfølgende fredning av Riksantikvaren i 2004. Denne fredningen er resultatet nettopp av den endrede oppfatningen av okkupasjonens levninger som utfyllende empiri til den etablerte norske minnetradisjonen i etterkrigstiden. Dette er også tilfellet for andre av okkupantenes krigsminner, for eksempel ubåtbasen Dora, eller Falstad fangeleir.

Leirens fredning var hovedsakelig basert på dens rolle som ekstysk forlegningsleir. Som én av lignende ubåtleirer i Vest-Europa anlagt under krigen, og med bakgrunn i den marinestrategiske rollen tiltenkt Trondheim, står Persaunet fram som bevaringsverdig både i norsk og europeisk perspektiv. Samtidig ser leiren ut til å være den eneste bevarte

⁶³ Stine Haga Runden og Ola Svein Stugu, "Autentisitet og nykonstruksjon - Endringer i Falstad minnelandskap," (NTNU, 2017), 26.

⁶⁴ Grini, "Persaunet leir: Oppføring, overtagelse og fredning - en samtidsarkeologisk analyse av okkupasjonsmaktens krigsminner," 318-19.

⁶⁵ ICOMOS, "The Nara Document on Authenticity," lastet ned 10.02. <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf>.

⁶⁶ Grini, "Persaunet leir: Oppføring, overtagelse og fredning - en samtidsarkeologisk analyse av okkupasjonsmaktens krigsminner," 320.

ubåtleiren i Europa, noe som understreker dens verneverdighet.⁶⁷ At denne verningen er mulig innenfor det norske minnekollektivet peker mot en svekkelse av berøringsangsten ovenfor okkupantenes krigsminner. Da krigsgenerasjonen hurtig forsvinner, muliggjøres en mer nøytral og distansert tilnærming til okkupasjonens etterlatenskaper. På den andre siden kan også Forsvarets egen bruk av området ha spilt inn. Tross at dette ikke ligger i fredningens begrunnelse vil området gjennom Forsvarets vedvarende bruk i 60 år ikke kun kunne regnes som del av okkupasjonens minnearv, men også være et vitne over Forsvarets utvikling siden 1945. Gjennom et kontinuerlig dialektisk forhold til omverdenen vil flere minner kunne knyttes sammen i ett enkelt minneste, der separasjonen av de forskjellige minnene vanskeliggjøres.

Det som skiller Persaunet leir fra undersøkelsens to andre minnesteder er at leiren ikke er konstruert i ettertid, men er både minneste og levning fra fortiden den minner om. Slik kan leiren sammenlignes med blant annet slagsteder. Men hvorfor ble ikke leiren vernet før 2000-tallet? Som Sarah Farmer hevder i sin artikkel *Symbols that face two ways* (1995), bestod erindringen av krigens hendelser i den første etterkrigstiden hovedsakelig i bevaring av områder som representerte død og terror, heller enn i erindringer av krigens døde og deres «heroiske» ledere.⁶⁸ Dette illustreres enkelt med stedene hvor masse mord hadde blitt gjennomført (Oradour i Frankrike, Lidice i Tsjekia), slagsteder (strendene i Normandie) eller gamle konsentrasjonsleirer (Sachsenhausen, Dachau). Persaunet leir representerte på sin side ingen av disse fenomenene.

Minnelandskapene, offisielt opprettet *ab ovo* eller *in medias res*, muliggjøres av evnen til meningsbæring gjennom sin materielle kontinuitet. Gjennom denne kontinuiteten fungerer ikke stedene og landskapene bare som vitnesbyrd og minnesteder, men som ugjendrivelige bevis på de erindrede hendelsene; de legitimerer minnene. Dette frarøver jamfør Sarah Farmer tilskueren den friheten minnesteder vanligvis har til å forme det presentert budskapet.⁶⁹ Disse levningene har med sin materielle kontinuitet en indeksikalsk forbindelse til fortidige hendelser. Som ugjendrivelige bevis på en smertefull fortid, påtar disse minnstedene seg dermed en karakter av smertefull arv, eller *painful heritage*.

Hvorvidt Persaunet leir kan aksepteres som *painful heritage* krever en viss definisjonsenighet. Enkelte vil reservere begrepet for steder hvor det har foregått aktiviteter som har brutt menneskerettigheter, hvorunder Persaunet leir, til forskjell fra konsentrasjonsleirer og slagmarker ikke vil kunne subsumeres. Om man derimot benytter Anita Kasabovas modell for minneste som et partikulært uttrykk for det generelle, vil Persaunet leir kunne regnes som en partikulær representant for det nasjonale traume den tyske okkupasjonen var.

Ved å bruke Kasabovas modell og dermed akseptere Persaunet som *painful heritage* åpnes nye innfallsvinkler. En av disse belyses av Marek Jasinski i artikkelen "'Painful Heritage'. Cultural landscapes of the Second World War in Norway: a new approach". Rivningene av de forskjellige tyske installasjonene fra annen verdenskrig har ført til at installasjonene nulles ut, både som materielle levninger, men også som elementer i den kollektive erindringen.⁷⁰ Rivningen av installasjoner kan ikke forklares kun av moderne menneskelig

⁶⁷ Forsvarsbygg, "Persaunet Leir," Forsvarsbygg, sist oppdatert 11.01.2018, lastet ned 02.04.

<https://www.forsvarsbygg.no/no/verneplaner/landsverneplan-for-forsvaret/trondelag/persaunet-leir/>.

⁶⁸ Sarah Farmer, "Symbols that Face Two Ways: Commemorating the Victims of Nazism and Stalinism at Buchenwald and Sachsenhausen," *Representations, Special Issue: Identifying Histories: Eastern Europe Before and After 1989*, nr. 49 (1995): 98.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ragnhild Berge, Marek E. Jasinski, og Kalle Sognnes, *N-TAG ten : proceedings of the 10th Nordic TAG conference at Stiklestad, Norway 2009*, BAR international series (Oxford: Archaeopress, 2012), 263.

aktivitet eller mangel på kompetanse, men også av synet på levningene som så smertefulle at de intensjonelt forsøkes utradert fra det kollektive minne. Glemsel og fortregning av krigstidens minner blir et aktivt valg med praktiske så vel som symbolske konsekvenser.

For minnelandskaper som Persaunet leir er altså den materielle kontinuiteten eksistensgrunnlaget for disses definisjon som minnelandskap. Dette er ikke tilfellet for plaketten over Bjørn Eriksen eller snublesteinene, hvis minner begge har hatt tidsmessige brudd i sin materialitet. Dette fører nødvendigvis til forskjellige tolkninger av de forskjellige minnestedene.

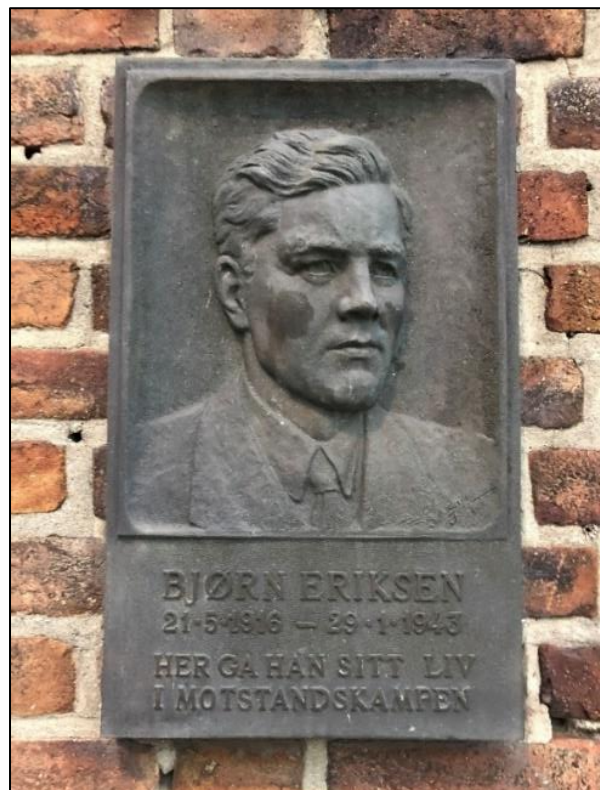
Eriksen-Plaketten

XU og motstand mot okkupasjonen

Den tyske okkupasjonen av Norge var fra de første dagene preget av motstand hos den norske befolkningen. Raskt oppstod det både individuell så vel som organisert motstand mot okkupasjonsregimet, kanskje mest kjent i motstandsorganisasjonen Milorg. Blant disse organisasjonene, som ofte hadde tette bånd til engelsk etterretning og den eksilerte norske kongefamilien, var XU en av de mest sentrale. XU som organisasjon hadde røtter tilbake til tidlig 1900-tall i Indonesia, og ble stiftet under påtrykk av trønderen Lauritz Sand.⁷¹

Sand hadde en lengre etterretningskarriere bak seg når landet ble okkupert i 1940, noe som gjorde at han raskt etablerte kontakt med en rekke «private» motstandsforetak i den første okkupasjonstiden. Disse forbindelsene førte til at Sands organisasjon XU raskt knyttet seg til Milorg, for å ikke mye senere igjen skulle gå i oppløsning, noe som gav XU en mer autonom posisjon enn vanlig.⁷² XU bestod av en rekke undergrupper spredt rundt i landet, hvis respektive suksess varierte ut ifra effektiviteten hos de lokale Gestapo-avdelingene. Spesielt i Trøndelag ble XUs arbeid gjort vanskelig, grunnet Henry Rinnan og *Sonderabteilung Lola*.⁷³

Motstandsorganisasjonenes vanskelige arbeidsforhold i Midt-Norge ledet for XUs del til at den trønderske underavdelingen mistet forbindelsen med Oslo, og ble gjort avhengige av miljøet rundt NTH og NSBs togruter til Sverige. Dermed ble også en rekke NTH-studenter innblandet i XUs aktiviteter i Trøndelag, hvorav en var Bjørn Eriksen. Etter at forhenværende XU-sjef og NTH-student Knut Alming flyktet til Sverige i 1942 ble Eriksen innsatt som erstatning. Han avbrøt studiene og tok jobb ved Ørens Mekaniske Værksted for å lettere kunne holde seg oppdatert om bevegelser på fjorden og den tyske aktiviteten på havna. Like før jul 1942 kom en XU-delegasjon fra Oslo for å både

Figur 3: Minneplakett over Bjørn Eriksen. Foto: Andreas Eliassen Grini

⁷¹ Einar Sæter og Svein Sæter, *XU : i hemmeleg teneste 1940-45* (Oslo: Samlaget, 2007), 35.

⁷² *Ibid.*, 42-43.

⁷³ *Ibid.*, 249.

instruere Eriksen, så vel som å etablere en sendepost i Eriksens hybel. Eriksen møtte aldri opp på et planlagt møte den 27. januar og det ble senere på dagen klart at Eriksen hadde blitt fengslet av Gestapo. Han hadde forsøkt å begå selvmord ved å kaste seg ut vinduet i forhørsrommet i 4. etasje på Misjonshotellet i dagens Kongens gate 26., men døde først fire dager senere av skadene.⁷⁴

Flere andre motstandsmenn skulle i løpet av okkupasjonen møte lignende skjebner. Disse ble arrestert av Gestapo, og ble innbragt til cellene opprettet i Misjonshotellet, Gestapos hovedkvarter i sentrum av Trondheim fra 1941, ofte siste stopp før henrettelse på Kristiansten festning eller transport til Falstad fangeleir. Hotellet hadde en lengre historie, men ble overtatt av Gestapo-avdelingen *Exekutivmessige Nachrichten* i 1941, som arbeidet tett med Rinnans *Sonderabteilung Lola*.⁷⁵

Plaketten på det gamle misjonshotellet, i dag Quality Hotel Augustin, til minne om Eriksen er et godt eksempel på hvordan det oppfattede behovet for å minnes krigens hendelser i tiårene etter andre verdenskrig ikke avtok, men forble sterkt. Plaketten ble avduket i 1988 av daværende rektor ved NTH, Dag Kavlie, og ble raskt del av en debatt om NTHs rolle under annen verdenskrig. Kavlie ytret ifølge en annen tidligere motstandsmann, Erik Martin Johansen, at Eriksen hadde skilt seg ut fra den jevne studentmassen som motstander mot okkupasjonen.⁷⁶ Dette var sannsynligvis grunnet boken *Vitenskap for industrien: NTH – en høyskole i utvikling gjennom 75 år* (1985), der forfatter Tore Jørgen Hanisch presenterte et lite flatterende bilde av motstandsbevegelsen ved NTH:

Verre ble det å gjenreise den faglige og moralske autoritet høyskolen trengte for å fungere som Norges ubestridte teknologiske sentrum. [...] krigen hadde også medført en årelating av miljøet som ikke så lett lar seg uttrykke i kvantitative termer. Høyskolen var alvorlig svekket av at flere ledende professorer hadde hatt et nærere samarbeid med de nasjonalsosialistiske myndigheter enn det som kunne aksepteres i etterkrigssituasjonen.⁷⁷

Synekdokisk for trøndersk motstand

Plaketten er ved første øyekast eksemplarisk for den klassiske utformingstradisjonen av minneplaketter. Det som for øvrig er interessant og som underbygger Kasabovas forståelse av det synekdotiske minnested, er tekstens syntaks. I plakettens utforming står Eriksens navn som en type overskrift, men det personlige preget fjernes, da agens i setningen under tillegges det personlige pronomenet *han*, og ikke Eriksens navn. Dette gir inntrykket av at Eriksens rolle som agent ikke er gitt, men at det personlige pronomenet like gjerne kan vise til andre motstandsmenn.

Også den manglende informasjonen om Eriksens individuelle skjebne bidrar til å underbygge plakettens egenskap som synekdotisk minnested for trøndersk motstand og å stimulere til nysgjerrighet. Hverken Eriksens skjebne eller hans tilknytning til hotellet, hvis vegg plaketten er festet på, gjøres eksplisitt. Dermed tvinges tilskueren til å selv reflektere og tenke over de forskjellige former for motstand mot okkupasjonen, og de forskjellige skjebnene motstandsfolkene møtte. Gjennom manglende informasjon og den påfølgende fordringen til selvstendig refleksjon minner plaketten konseptuelt om snublesteinene, men mangler grunnet dens singularitet det virtuelle minnelandskapet snublesteinene skaper i sitt mangfold. Som tilsvar kan det sies at Eriksens plakett er en av

⁷⁴ Ibid., 259.

⁷⁵ Terje T. V. Bratberg og Jon Gunnar Arntzen, *Trondheim byleksikon* (Oslo: Kunnskapsforl., 1996), 363.

⁷⁶ Sølvi Løchen, "Lokalhistorie. Norges Tekniske Høyskole – «et motstandsreir under krigen»," NTNU, sist oppdatert 18.09.2015, lastet ned 09.01. <https://www.ntnu.no/blogger/ub-lokalhistorie/2015/09/18/lokalhistorie-norges-tekniske-hoyskole-et-motstandsreir-under-krigen/>.

⁷⁷ Tore Jørgen Hanisch og Even Lange, *Vitenskap for industrien: NTH – en høyskole i utvikling gjennom 75 år* (Oslo: Universitetsforlaget, 1985), 150.

tusenvis av lignende 'stille' minneplaketter spredt utover Europa, men da denne sammenhengen ikke er eksplisitt, kan ikke dette minnefellesskapet skapes i lik grad som ved snublesteinene.

For å underbygge dette videre, viser plaketten til Eriksens 'norskhet'. Ikke bare gjøres dette gjennom Eriksens særegent norske navn, men også gjennom bruken av begrepet 'motstandskamp'. I den norske minnetradisjonen betegner dette nok i mindre grad en internasjonal motstand mot nasjonalsosialismen, men fremhever den norske motstanden. Slik differensieres plaketten videre fra de senere snublesteinene, ved at jødiske navn, så vel som Holocaust begge er internasjonalt gjenkjennbare fenomener.

Eriksen-plaketten kan altså gjennom sin egen estetikk og sitt begrensede budskap sies å være eksemplarisk for Kasabovas synekdotiske minneste, i det den muliggjør en projisering av mangfoldige skjebner fra det okkuperte Norge. I likhet med lignende minnesteder i andre land, vil likevel ikke plaketten være i stand til å sprengne internasjonale grenser, noe som også skyldes et minnekollektivs grunnleggende nasjonale karakter.

Levning eller konstruksjon

Det som skiller Eriksen-plaketten fra Persaunet leir, er hovedsakelig to aspekter. Plaketten er for det første ikke et selvstendig minnelandskap, men et minneste tilført et allerede eksisterende landskap. Derfra følger den andre forskjellen, som ligger i at plaketten til forskjell fra leiren ikke er en levning fra de erindrede hendelsene. Ergo vil opprettelsen av plaketten være resultatet av ønsket om å minnes noe som tidligere ikke er blitt minnet, mens leirens verving er ønsket om å løfte glemselens slør fra minnene om Persaunets funksjon.

Eriksen-plaketten er et klassisk eksempel på et minneste, om enn med påvirkning fra det estetisk selvutslettende og konseptuelle. Plaketten forsøker ikke å etablere et eget domene i bybildet, men er lavmælt både i utsmykning og framføring av sitt budskap. Det ser likevel ikke ut til at plaketten var del av den estetiske selvutslettingen som preget minnesteder fra 1980- og 1990-tallet, da den er plassert ved et av Trondheims travleste trafikknutepunkter, samtidig som at man ser restene av den heroiserende tradisjonen present i tidligere minnesteder: «Her ga han sitt liv i motstandskampen». Et budskap som samstemmer med den nasjonale konsensusens sakralisering av krigshistorien. Eriksen presenteres som bildet på den som ofrer seg selv for noe større, en forbilledlig dyd.

Forskjellen mellom minneste og levning kan tydeliggjøres med den trønderske Auschwitz-innsatte Robert Savosnick. Under en av mange reiser til Auschwitz i utdanningsøyemed reiste Savosnick en rekke problemstillinger for forholdet mellom historie og erindring. Hvordan skal forholdet være mellom et autentisk minneste og et museum, mellom fysiske levninger og symboler? Som Savosnick videre sa: «Når du ser disse køyesengene i tre etasjer, når det er blitt et museum her, så sier det i grunnen så lite. For fangene mangler, lukta mangler – urinstanken og avføringsstanken».⁷⁸

Heri ligger Agambens poeng om vitnebyrdets paradoksale umulighet, men tross denne antatte umuligheten foreligger det forskjellige tilnærminger til minneformidling. Persaunet leir er i likhet med Savosnicks Auschwitz et minnelandskap, en levning frarøvet sin opprinnelige funksjon. Disse levningene vil ikke forsøke i seg selv å symbolisere de historiske hendelsene og deres følger, men forsøker heller å være autentiske tidsvitner, hvori de historiske hendelsene selv er nedfelt i landskapet. Dette er ikke tilfellet med

⁷⁸ Jon Reitan, Henriette Kahn, og Ruth Paltiel, *Jødene fra Trondheim* (Trondheim: Tapir akademisk forl., 2005), 143-44.

minneplaketter som Eriksens. Her står den symbolske påminnelsen som primær i forhold til det historiske vitneaspektet. Heri ligger den grunnleggende forskjellen mellom landskapet som levning og det i ettertid konstruerte minnesteedet. Denne forskjellen har kanskje i størst grad innvirkning på budskapet tillagt minnesteedet. Det (umulige) vitnesbyrdet ligger ved levningene nedfelt i minnesteedet, hvorigjennom de betegnedes tolkning av levningen begrenses i forhold til minneplaketten opprettet i ettertid i et annet politisk klima.

Snublesteiner

Holocaust fra et trøndersk perspektiv
Før «jødeparagrafens» opphevelse i 1851 skal det ikke ha bodd jøder i Trondheim, men i de følgende tiårene er det dokumentert en viss jødisk innvandring, hovedsakelig fra Sverige, Polen og Baltikum. I 1900 hadde antallet jøder i Trondheim steget til 119,⁷⁹ og samme år kjøpte den nyopprettede jødiske menigheten en parsell på Lademoen kirkegård, fortsatt i bruk som det

Figur 4: Markering på metodistkirken i Trondheim (1981). Foto: Trondheim Metodistkirke

mosaiske trossamfunnets gravlund. Formelt sett ble menigheten først opprettet juni 1905, og et voksende antall medlemmer førte til kjøpet av den gamle stasjonsbygningen i Prinsens gate i 1923 for bruk som synagoge, med følgende innvielse 13. oktober 1925.⁸⁰

For den relativt lille jødiske befolkningen i Norge fikk den tyske okkupasjonen samme konsekvenser som for jøder i resten av Europa. Av de i 1942 registrerte jødene i Norge, ble omtrent 50%, 772 personer, deportert til Auschwitz, hvorav kun 34 overlevde.⁸¹ Forfølgelsene hadde også konsekvenser for jødene i Trondheim, og allerede våren 1940 rekvirerte de tyske okkupasjonssoldatene medlemslisten i Det mosaiske trossamfunnet, for deretter å beslaglegge jødernes radioapparater. Forfølgelsene skjøt først fart april 1941 med den tyske overtakelsen av synagogen i Prinsens gate, samt stempelingen av «J» i alle jødiske pass. Menigheten mistet synagogen, men fikk fra 1942 benytte et loftsrom i Metodistkirken ved større helligdager, hvor også Tora-rullene ble oppbevart fram til 1945, markert med en minneplakett på Lilletorget i Trondheim. Dette ble gjort illegalt ved hjelp av daværende pastor i kirken, Einar Anker Nilsen, som overraskende nok også klarte å i mars 1943 organisere et sørgetog gjennom byen for den avdøde jødinnen Sara Jacobson.⁸² Fra 1941 var de neste to årene preget av stadig mer innskjerpede aksjoner mot det jødiske samfunnet. Under unntakstilstanden i 1942 ble alle jødiske menn over 15 år arrestert, i tillegg til at Hirsch Kommisar ble henrettet. De 76 arresterte jødene i Trondheim ble sendt med tog til Oslo, etter et opphold på Falstad, for å transporteres til Tyskland henholdsvis med skipet «Donau» i november og skipet «Gotenland» i februar.⁸³ I alt omkom 130 trønderske jøder i Auschwitz.⁸⁴

⁷⁹ Ibid., 15.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Jon Reitan, "Møter med holocaust : norske perspektiver på tilintetgjørelsens historiekultur" (Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Det humanistiske fakultet, Institutt for historiske studier, 2016), 47.

⁸² Samuel Abrahamsen, *Norway's response to the Holocaust* (New York: Holocaust Library, 1991), 87.

⁸³ Reitan, 56.

⁸⁴ Reitan, Kahn, og Paltiel.

Figur 5: Julius Paltiels plass (2015). Foto: Trondheim kommune

Figur 6: Cissi Klein (1997). Foto: Trondheim kommune

Tross svært lave medlemstall etter krigen, ble menigheten reorganisert sommeren 1945, og den gamle synagogen i Prinsens gate ble gjenopprettet. Menigheten var etter krigen mer enn halvert, og bestod i 1946 kun av 123 personer. Året etter ble det avduket et monument over de omkomne i Auschwitz i nærvær av daværende kronprins Olav, som fortsatt står på den jødiske kirkegården på Lademoen.⁸⁵ Ønsket om å i Trondheim minnes Holocaust begrenset seg ikke til monumentet på Lademoen, men har også blitt ytret i senere minnesteder for bl.a. Julius Paltiel (figur 5) og Cissi Klein (figur 6).

Behovet for Holocaust-erindring

Kun omtrent 4,5% av de deporterte norske jødene overlevde krigen, uten at dette i de første krigsårene hadde nevneverdig innvirkning på det norske kollektive minnet om krigen og okkupasjonen. Dette kollektive minnet baserte seg i stor grad på motsetningsforholdet mellom Kong Haakon og Vidkun Quisling. I minnets struktur symboliserte kongen de «gode» og «nasjonale» kreftene, mens Quisling representerte nazistene og de «unasjonale».⁸⁶ Erfaringene gjort under krigen hadde skapt grobunn for en nasjonal identitet forankret i solidaritet, samhold og felles kamp mot okkupasjonen av landet. Anne Eriksen beskriver i *Det var noe annet under krigen* (1995) den norske konsensusen som en «seiglivet moralsk fundert fortelling med klare skiller mellom de onde og gode».⁸⁷ Den første etterkrigstidens nasjonale bevissthet hadde dermed, som i de fleste andre europeiske land, ikke plass for traumet Holocaust og jødeforfølgelsene var.

At jødene i den nasjonale fortellingen om motstanden mot og lidelsene under den nasjonalsosialistiske okkupasjonen delvis ble ekskludert illustreres godt av verket *Norges Krig 1940-1945* (1950). I 3. bind under kapitlet *De som ble tatt*, vises hvordan jødernes deportasjoner i liten grad vies samme oppmerksomhet som motstandsfolkene og hjemmefronten.⁸⁸ Som hevdet av Odd-Bjørn Fure, var likevel ikke Holocausts virkelighet ukjent i Norge. Konsentrasjonsleirene var velkjente, om ikke fullt ut forståtte. Videre kan det hentes et poeng fra historieverkets bruk av passivkonstruksjoner. Det er ikke å fornekte at norske politimenn i nasjonalsosialistisk tjeneste spilte roller i deportasjonen, men deres agens forsvinner likevel ofte i etterkrigstidens historieverk gjennom bruken av passivkonstruksjoner.⁸⁹

⁸⁵ Ibid., 141.

⁸⁶ Ole Kristian Grimnes, "Hvor står okkupasjonshistorien nå?," *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr. 03-04 (2009): 481.

⁸⁷ Anne Eriksen, *Det var noe annet under krigen : 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*, En Pax-bok (Oslo: Pax, 1995), 96-101.

⁸⁸ Sverre Steen, *Norges krig 1940-1945*, vol. 3 (Oslo: Gyldendal, 1950), 439-94.

⁸⁹ Reitan, 104.

Den nasjonale konsensusen om krigsfortellingen om gode nordmenn mot en ond okkupasjonsmakt ble ifølge Odd-Bjørn Fure og Jon Reitan ikke utfordret av et nytt narrativ før boken *Oss selv nærmest*, skrevet av Per Ole Johansen i 1984, som rettet søkelyset mot det offisielle Norges holdninger til jødene i mellomkrigstiden. Fram til da hadde spørsmålet om norsk medvirkning i Holocaust kun eksistert i et substratum av den norske offentlige debatten.⁹⁰ Et substratum aktualisert av Johansen og en artikkel skrevet av Bjørn Westlie i 1995 om tilranelen av jødisk eiendom gjort av nordmenn under krigen. Aktualiseringen og den kritiske gjennomgangen av norsk deltakelse i Holocaust ble slik en del av samfunnsstrømningen mot et pluralistisk historiesyn stående som motsetning til etterkrigstidens enhetshistorie.

Counter-monuments

Ettersom samfunnets kollektive erindring og dets historiesyn er tett forbundet er det heller ikke vanskelig å forstå sammenhengen kritisk undersøkelse av offentlige narrativ og estetisk utvikling i minnsteders. Denne utviklingen er behandlet både minneteoretisk så vel som estetisk. For James Young, den som formulerte begrepet *counter-monuments*, viser minnsteder kun tilbake til en fortid qua bærere av minnene om fortiden, men er også media for det Young kaller *received memory*. Dette *mottatte minnet* er en hybridform som vever sammen historiske hendelser og mottakelsen av disse i et samlet uttrykk. Dette er Youngs videreutvikling av sin forståelse om det prosessuelle minnsted. Det mottatte minnet faller slik sammen med det Jacob Lund kaller *posterindring* og Marianne Hirsch *postmemory*, der den som erindrer ikke selv har erfart det erindrede, men er henvist til minnstedenes medierte gjengivelser.⁹¹

Siden 1945 er krigsminner blitt reist over hele verden. Fra 1980-tallet med tidsvitnenes tiltagende uttreden fra det offentlige liv, er krigsminnenes roller og betydning imidlertid undergått en endring. Ettersom førstehåndserfaringene sakte har forsvunnet, overtar historiske tolkninger og etablerte kollektive erindringer der personlige erfaringer tidligere var det som knyttet dem til samtiden. Da de personlige minnene forsvinner, skapes ifølge Pierre Nora et paradoks: Det oppstår et behov for å minnes krigen fordi okkupasjonstiden begynner å bli fremmed for oss.⁹² Den i minnsteder medierte erindringen pålegges et ansvar og en funksjon overtatt fra tidsvitnene, som likevel kan være problematisk, da det erindrede gjennom tidsvitnenes forsvinning fastfrys det erindrede i minnsteder, riter og diskurser. Som Jacob Lund sier:

Hvis vi ønsker at modvirke glemsel og holde erindringen i live, må vi derfor også være åpne for forskjellige representasjonsformer, herunder fiktionaliseringer. Den stadig større tidslige og generationsmessige afstand til den faktiske erfaring af holocaust har således også i en vis forstand sat erindringen fri til at fokusere på mere end blot kendsgerningerne. Vi er

Figur 7: Holocaust-minnstedet på Lademoen (1947). Foto: Olve Utne

⁹⁰ Arnd Bauerkämper, *From patriotic memory to a universalistic narrative : shifts in Norwegian memory culture after 1945 in comparative perspective* (Essen: Klartext Verlag, 2014), 32.

⁹¹ Lund, 147.

⁹² Nora, 17.

generelt blevet mere bevidste om, hvordan vores sociale og kollektive erindring bliver konstruert gjennom en mangfoldighet af mangefacetterede diskurser og medier.⁹³

Posterindringens tendenser har også gitt konsekvenser for minnsteders estetiske utforming. Som hybrider av offentlig kunst og politisk erindring gjenspeiler disse samfunnets politiske forandringer, vist i overgangen fra 1800-tallets heroiserende og selvforherligende minnekultur til det sene 1900-tallets ironiske og konseptuelle installasjoner, som heller poengterer skrøpeligheit og nasjonal ambivalens.⁹⁴ Dette fenomenet er ikke kun utbredt i nasjoner med en større politisk, nasjonal og militær historie enn Norge, men ses også i norske minnsteders utforming fra Haraldshaugen (1872) via «Den knelende soldat» (1928) og frigjøringsmonumentet i Kirkenes (1952) til minneparken for 22. juli i Trondheim (2016).

Denne estetiske utviklingen har vært særlig markant i Tyskland, ikke bare grunnet krigsgenerasjonenes forsvinning, men også 68-bevegelsen og deres oppgjør med foreldrenes krigsminner og -fortielse. Fra slutten av 60-tallet mot årtusenskiftet oppstod «motmonumenter» som alternativ visuell og kommunikativ strategi for minnsteder.⁹⁵ Disses formål var å tvinge tyskerne til stillingtagen gjennom forkastelsen av det heroiske og figurative til fordel for det antiheroiske og konseptuelle. Den nye estetiske retningen kan eksemplifiseres i Jochen Gerz' *Monument gegen Fascism* (1986), *Mahnmal gegen Rassismus* (1993), og Horsth Hoheisels installasjon *Aschrott-Brunnen Monument* (1985), henholdsvis i Hamburg, Saarbrücken og Kassel.

Som nevnt skilles Eriksen-plaketten og snublesteinene fra Persaunet leir ved at de ikke utgjør minnelandskaper, men er utplasserte objekter i et bybilde. Den grunnleggende årsaken for en slik utplassering er ønsket om å tiltrekke seg oppmerksomhet, og nettopp denne egenskapen understreker det Natalia Krzyzanowska betegner som minnstedenes ideologiske mål om å etablere en offentlighets spatiale hegemoni gjennom presentasjonen av sin egen historie.⁹⁶ En antakelse støttet av James Young:

Traditionally, state-sponsored memory of a national past aims to affirm the righteousness of a nation's birth, even its divine election. The matrix of a nation's monuments traditionally emplots the story of ennobling events, of triumphs over barbarism, and recalls the martyrdom of those who gave their lives in the struggle for national existence—who, in the martyrological refrain, died so that a country might live.⁹⁷

Motmonumentene har som motbevegelse forholdt seg etisk forpliktet, men estetisk avventende til å videreføre den klassiske erindringstradisjonen. Den nye estetikken sentreres rundt motstand, og gjennom motmonumenter forsøker kunstnere å gjennom konseptuell og selvutslettende kunst undersøke både erindringens nødvendighet, så vel som umuligheten ved å erindre det man selv ikke har opplevd. Videre har denne bevegelsens kritikk vært rettet mot hvordan tradisjonelle minnsteder gjennom sine referanser til nasjonalsosialisme og fascisme har begravet erindringen under nasjonale myter og fortellinger. Samtidig har motmonumentene blitt kritisert som modernistiske selvreferenter, som i egenskap av å være rene markører er ute av stand til å betegne minner.⁹⁸ For å motvirke denne kritikken forkaster motmonumentene de premissene og konvensjonene kritikken er basert på, samtidig som at dissens uttalte mål er å provosere framfor å forene, å endres framfor å være konstante, å ikke være naturlige deler av et

⁹³ Lund, 152.

⁹⁴ Ibid., 155.

⁹⁵ James E. Young, "The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today," *Critical Inquiry* 18, nr. 2 (1992).

⁹⁶ Natalia Krzyzanowska, "The discourse of counter-monuments: semiotics of material commemoration in contemporary urban spaces," *Social Semiotics* 26, nr. 5 (2016): 469.

⁹⁷ Young, "The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today," 270.

⁹⁸ Ibid., 272-73.

bybilde, men framtvinge reaksjon og aksjon.⁹⁹ Og for snublesteinene ligger denne framtvingelsen nettopp i «snublingen».

Snublesteinenes mål som motmonument er derfor å tvinge fram samhandling gjennom sin materialitet i bybildet. Gjennom deres materialitet rotfestes steinene i realiteten, men gjennom deres begrensede størrelse og manglende utpregethet vil de til forskjell fra tradisjonelle minnsteder ikke legge krav på et topologisk hegemoni i bybildet.¹⁰⁰ Samtidig vil de gjennom den begrensede presenterte informasjonen fasilitere Youngs prosessuelle tilnærming til minnsteder, da tilskueren vil tvinges til å gjøre seg sine egne tanker utover det presenterte.

I snublesteinene ligger et moment som adskiller dem også fra Eriksen-plaketten. Plakettens «norskhet» har tidligere blitt gjort rede for, og snublesteinene vil her i helt annen grad sprengte de nasjonale rammene for det kollektive minnet. Som del av et transnasjonalt minne om Holocaust og transnasjonaliteten ved jødiske navn, kan ikke snublesteinen, tross deres lokalisering i norske byer, som plaketten betegnes som et uttrykk for den norske kollektive erindringen.

Det generelle i det individuelle

Demnigs snublesteinprosjekt sprang ut av den jødiske erindringstradisjonen, slik den formuleres i Talmud, der det skrives at en person ikke er glemt før personens navn er glemt.¹⁰¹ Demnig forestilte seg prosjektet som en internasjonal grasrotbevegelse, noe som har ført til at det siden prosjektets begynnelse har blitt lagt ned mer enn 40 000 snublesteiner over hele Europa, inkludert Trondheim.¹⁰² Dermed påtok prosjektet seg også en transnasjonal karakter som ikke er tilstede ved de andre undersøkte minnstedene. Prosjektet ble i 2010 overført til Norge, og i perioden 2010-15 ble det lagt ned over 300 snublesteiner i diverse norske byer, inkludert Trondheim.¹⁰³ Disse snublesteinene illustrerer nettopp det James Young betegner med konseptet motmonument, hvori han setter spørsmålsteget ved minnsteders normale forutsetninger.¹⁰⁴ For snublesteinene kan også Kasabovas synekdokise minnsted trekkes inn med hell. Demnigs mål med snublesteinene er å fokusere individet innenfor rammene av en bredere historisk kontekst, noe Kasabova hevder når hun viser til det partikulære som symboliserende for det generelle. Gjennom forståelsen av det synekdokiske minnsted vil også snublesteinene tross sin rolle som Holocaust-minnsted skille seg fra blant annet Holocaust-Mahnmal i Berlin. Sistnevnte inkluderer som snublesteinene ikke det individuelle, men viser direkte til det generelle. Dette er også grunnlag for noe av kritikken rettet mot minnstedet i Berlin som for vagt.¹⁰⁵

Snublesteinene minner ikke kun om fortidens hendelser, men forsøker samtidig å påvirke den erindrende til å reflektere over både sin egen så vel som sin samtids holdning til minnene og nåtiden. Gjennom framvisningen av begrenset informasjon etterlates noe som kan sammenlignes med *Leerstellen* slik de formuleres av Wolfgang Iser: «*Immer dort, wo Textsegmente unvermittelt aneinanderstoßen, sitzen Leerstellen, die die erwartbare*

⁹⁹ Ibid., 277.

¹⁰⁰ Krzyżanowska, 477.

¹⁰¹ Günther Demnig, "Stolpersteine," lastet ned 10.02. <http://www.stolpersteine.eu/en/home/>.

¹⁰² Reitan, 81.

¹⁰³ Ingrid Bugge Dystland, "Snublesteiner som både minnsted og åsted," *Nytt Blikk* (2015): 30.

¹⁰⁴ Young, "The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today."

¹⁰⁵ Richard Brody, "The Inadequacy of Berlin's "Memorial to the Murdered Jews of Europe", " *The New Yorker* u. å.

*Geordnetheit des Textes unterbrechen».*¹⁰⁶ Den manglende informasjonen, eller *Leerstellen*, illustrert i figur 8, provoserer fram refleksjon hos tilskueren, med påfølgende aksjon. Disse *Leerstellen* kan også ses i Julius Paltiels plass (figur 5) og Cissi Klein-statuen (figur 6). Det er også interessant å bemerke at dette ikke er tilfellet for bautasteinene på Lademoen (figur 7) som ligger mye nærmere krigen tidsmessig. Denne søker i kontrast å skape en lukket beskjed uten rom for ekstern påvirkning, noe som også viser eksplisitt til utviklingen i den estetiske tradisjonen ved minnesteder.

Figur 8: Snublestein over Hirsch Kommissar (2012). Foto: Snublestein.no

Snublesteinene vil også på nok en måte skille seg fra det tradisjonelle minnstedet, i egenskap av å ikke nødvendigvis være et mål man oppsøker. Utover å vise tilbake til minner og samfunnets samspill med disse minnene gjennom sin egen utfordrende estetiske utforming, vil snublesteinene ikke bare markere tilstedeværelsen av historiske kjensgjerninger gjennom å knytte an til det gamle *hic iacet*, men også ved å markere et fravær. Snublesteinene viser gjennom sine plasseringer ved gamle jødiske hjem ikke bare til død og tragedien Holocaust, men også til individuelle levde liv og det nåtidige fraværet av disse.¹⁰⁷

Tross dette byr også snublesteinene på tolkningsproblemer, noe de har blitt kritisert for. Som bærere av svært begrensede informasjonspakker står de i fare for å ikke alene representere minnet på en tilfredsstillende måte. De eksemplifiserer Agambens stumme vitner, da snublesteinene selv ikke gir muligheten til å utdype budskapet nedlagt i dem. Dermed blir steinene som Ingrid Bugge Dystland sier heller oppfordringer til å selv innhente informasjon.¹⁰⁸ Men om denne informasjonsinnsamlingen uteblir, og provokasjonen ved snublesteinene ikke viser seg som nok, blir deres rolle problematisk. Og heri ligger en annen del av kritikken rettet mot snublesteinene som prosjekt. Sjokkeeffekten ved steinene avtar jo flere steiner som legges ned, og jo vanligere de blir i et bybilde. Det Demnig har forsøkt med prosjektet er å individualisere de mangfoldige ofrene for Holocaust, ved å sette det partikulære foran det generelle. Men om alle de jødiske ofrene markeres med snublesteiner, vil ikke dette føre til en «inflasjon»?¹⁰⁹ Dette har vært en hovedkritikk mot Demnigs prosjekt, da ofrene gjennom subsumering under et felles begrep mister sin individualitet. Ofrene vil igjen kvantifiseres, slik de ble under Holocaust.

Denne kritikken er likevel forsøkt besvart av Demnig gjennom prosjektets annerledeshet fra «vanlige minnesteder», som også trolig har vært del av årsaken for entusiasmen rundt prosjektet. Prosjektet er formet som et kunstprosjekt, hvor kunstneren selv spiller en rolle ved enhver nedleggelse av steiner. Ved at Demnig selv håndlager og setter ned steinene tas det i bruk håndverksetetiske virkemidler tenkt som motsvar på kvantifiseringskritikken snublesteinene har fått.

¹⁰⁶ Wolfgang Iser, *Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung* (München: Fink, 1976), 302.

¹⁰⁷ Dystland, 33.

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ *Ibid.*, 34.

Konklusjon

Jo større det tidsmessige rommet mellom andre verdenskrig og nåtiden blir, jo viktigere vil minnesteder bli for bevaringen av krigen og dens hendelser i vårt kollektive minne. Etter hvert som krigsgenerasjonen forsvinner, vil disse minner i større og større grad være å finne fastfrosset i minnesteder og minnelandskaper. Steder og landskaper som, avhengig av deres temporale og spatiale omgivelser, vil minne om hendelsene fra perspektivene til forskjellige nasjonale myter, idealer og politiske doktriner. Slik vil disse minstedene alle reflektere de fortidige hendelsene, så vel som den samtidige tilstanden i deres opphavssamfunn, estetisk, politisk og erindringsmessig.

Oppgavens tre minnesteder er, uavhengig av deres utforming, krystalliseringspunkter for vårt kollektive minne. Disse krystalliseringspunktene fungerer som identitetsmarkører for den sosiale, minnebaserte størrelsen enhver gruppe er, som skaper egne identitetsmarkører ved å vektlegge forskjellige aspekter av forskjellige fortidige hendelser. Denne vektleggingen gjennom opprettelse av minnesteder kan gjøres på forskjellige måter. Blant annet gjennom heroisering og selvforherligelse, men også ved selvransakelse og selvkritikk. Disse minstedene og identitetsmarkørene skiller seg gjennom sin materialitet, funksjonalitet og symbolisme fra alle andre historiske eller «profane» objekter rundt oss. De ritualiseres og sakraliseres gjennom menneskelige adferdsmønstre og sosiale sanksjoner, som gjør at skilnaden mellom minstedene og andre objekter minner om innholdet i dikotomien hellig/profant som den skildres av blant annet Emile Durkheim.

Ovenfor har jeg gjennom bruk av forskjellige minneteoretiske tilnærminger forsøkt å etablere et teoretisk rammeverk, hvori en komparativ analyse av minnesteder kan gjennomføres. Persaunet leir, Eriksen-plaketten og snublesteinene representerer i denne analysen alle forskjellige former etterkrigstidens minnesteder har tatt på seg. De står alle i delvis forskjellig, delvis overlappende forhold til hverandre og til sin samtid. Den største forskjellen vil nok ligge i deres materialitet, der Persaunet leir som kulturlandskap er et selvstendig minnelandskap det går an å bevege seg i, mens de to andre er objekter plassert i allerede eksisterende landskaper. Her vil likevel de siste to ikke kunne forstås som like i form, da snublesteinene sprenger nasjonale rammer for den kollektive erindringen på en måte Eriksen-plaketten ikke har forutsetning for å gjøre.

Persaunet leir er til forskjell fra de to andre minstedene selv en levning fra de erindrede hendelsene, hvorigjennom den ikke kun eksisterer som minnelandskap, men også som et vitne nedfelt i landskapet. Igjennom sin forbindelse til lignende leirer opprettet under okkupasjonstiden, vil egenskapen som levning også gjøre leiren til del av et transnasjonalt minnelandskap hvori alle lignende levninger fra okkupasjonstiden også står.

Eriksen-plaketten preger derimot ikke sine romlige omgivelser på samme måte. Den er ikke en del av et minnelandskap, men heller et «minneobjekt» plassert i et allerede eksisterende bylandskap. Der også leiren står fram som et enkelttilfelle, til det ytterste grunnet sin eksistens som eneste overlevende forlegningsleir for ubåtmannskaper, viser den partikulære plaketten grunnet sin estetikk og syntaks synekdotisk til det generelle begrepet om norsk motstand mot okkupasjonen.

Snublesteinene kan ikke likestilles fullstendig med hverken leiren eller Eriksen-plaketten. De er i likhet med plaketten og forskjellig fra leiren opprettet i ettertid som retrospektive minnesteder, men vil samtidig fremheve den individuelle skjebnen i større grad enn plaketten. Som et av James Youngs motmonumenter framhever snublesteinene det individuelle og skrøpelige til forskjell fra det massive og uoverkommelige. Samtidig

kombinerer snublesteinene det romlige uttrykket til både leiren og plaketten, ved selv å ikke være et kulturlandskap, men likevel skape et transnasjonalt virtuelt minnelandskap uttrykt i tusenvis av messingplaketter lagt ned i hele Europa.

Ovenfor er Noras tre kriterier for minnstedet nevnt – materialitet, funksjonalitet og symbolisme -, men også viljen til å minnes må foreligge for minnstedets vedvarende eksistens. Denne viljen er for Eriksen-plaketten og snublesteinene som opprettet i ettertid tydeligere enn for Persaunet, samtidig som at de mangler den historiske autentisiteten leiren gir *in situ* som levning. Opprettelsen av Persaunet leir som minnsted med dens fredning er heller et uttrykk for at viljen til å bryte med berøringsangsten i leirens tilfelle først var sterk nok på starten av 2000-tallet. Men hvis leiren var ansett som fredningsverdig og kun viljen til å minnes manglet for å opprette leiren som minnsted, vil det ikke kunne antas at leirens karakter som minnsted lå latent under berøringsangstens og den bevisste glemselens slør? Hvorfor frede et krigsminne man ikke innvilget rollen som minnsted? Og vil ikke dette også skape en diskrepans mellom leiren og fangeleirene i tilknytning til den, som fortsatt er glemt? Spørsmålet blir dermed om de forskjellige holdningene viser til at det fortsatt er lettere å minnes forlegningsleirer enn fangeleirer og at det fortsatt eksisterer en viss berøringsangst for de smertefulle minnene i Norge i dag.

De tre minnstedene behandlet i oppgaven viser altså til tre distinkte former for etterkrigstidens minnsteder. Man har Persaunet leir som del av et transnasjonalt virtuelt minnelandskap, i tillegg til Eriksen-plaketten og snublesteinene, hvorav sistnevnte skiller seg mest ut. Snublesteinene søker i likhet med Eriksen-plaketten å gjennom henvisning til enkeltskjebnene hver enkelt sten symboliserer presentere det generelle fenomenet Holocaust var, men likevel begrenses ikke snublesteinene som Eriksen-plaketten av nasjonale rammer. Grunnet sitt internasjonale objekt sprenger de som transnasjonalt system rammene for det kollektive minnefellesskapet, samtidig som at de besitter en egenskap hverken leiren eller plaketten besitter, gjennom å være noe man «snubler» over. Man konfronteres plutselig og overraskende med steinene som minnsteder, uten at dette er en aktiv og bevisst handling.

Som det er vist ovenfor kan det altså for minnsteder eksistere en rekke forskjellige uttrykksformer med påfølgende variasjon i innhold. I enhver slik undersøkelse ligger det en rekke viktige spørsmål som må stilles om minnstedenes kvalitet. Vil det søke å uttrykke individualitet som snublesteinene gjør og som for eksempel Holocaust-Mahnmal i Berlin ikke gjør? Er minnstedet selv en levning av de erindrede hendelsene som Persaunet leir, eller er det som Eriksen-plaketten et minnsted opprettet innenfor en viss nasjonal erindringsramme i ettertid? Dette er alle faktorer som påvirkes av og påvirker minnstedenes estetiske utforming. Plasshensyn umuliggjør dessverre en mer omfattende analyse av den norske etterkrigstidens minnetradisjon, men forsøkt i oppgaven er det likevel å gi et utgangspunkt for mulige videre undersøkelser.

Litteratur

- Abrahamsen, Samuel. *Norway's response to the Holocaust*. New York: Holocaust Library, 1991.
- Assmann, Aleida. "Kollektives Gedächtnis." lastet ned 07.01. <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/geschichte-und-erinnerung/39802/kollektives-gedaechtnis>.
- Bauerkämper, Arnd. *From patriotic memory to a universalistic narrative : shifts in Norwegian memory culture after 1945 in comparative perspective*. Essen: Klartext Verlag, 2014.
- Berge, Ragnhild, Marek E. Jasinski, og Kalle Sognnes. *N-TAG ten : proceedings of the 10th Nordic TAG conference at Stiklestad, Norway 2009*. BAR international series. Oxford: Archaeopress, 2012.
- Bratberg, Terje T. V., og Jon Gunnar Arntzen. *Trondheim byleksikon*. Oslo: Kunnskapsforl., 1996.
- Brody, Richard. "The Inadequacy of Berlin's "Memorial to the Murdered Jews of Europe"." *The New Yorker*, u. å.
- Brovold, Gabriel, og A. S. Øysand fritid. *Neu-Drontheim i Hitlers regi : og Øysand under krigen*. Melhus: Øysand fritid AS i samarbeid med Snøfugl forl., 1996.
- Brox, Karl H., Hermann Hansen, og Knut Sivertsen. *Bunkeren : Trondheim under hakekorset*. Trondheim under hakekorset. Trondheim: Communicatio forl., 2015.
- Casey, Edward S. *Remembering : a phenomenological study*. Studies in phenomenology and existential philosophy. Bloomington, Ind: Indiana University Press, 1987.
- Demnig, Günther. "Stolpersteine." lastet ned 10.02. <http://www.stolpersteine.eu/en/home/>.
- Dwyer, Owen, og Derek Alderman. "Memorial landscapes: analytic questions and metaphors." *An International Journal on Geography* 73, nr. 3 (2008): 165-78.
- Dystland, Ingrid Bugge. "Snublesteiner som både minneste og åsted." *Nytt Blikk* (2015): 30-37.
- Eriksen, Anne. *Det var noe annet under krigen : 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. En Pax-bok. Oslo: Pax, 1995.
- . *Historie, minne og myte*. En Pax-bok. Oslo: Pax, 1999.
- Farmer, Sarah. "Symbols that Face Two Ways: Commemorating the Victims of Nazism and Stalinism at Buchenwald and Sachsenhausen." *Representations, Special Issue: Identifying Histories: Eastern Europe Before and After 1989*, nr. 49 (1995): 97-119.
- Forsvarsbygg. "Persaunet Leir." Forsvarsbygg, sist oppdatert 11.01.2018, lastet ned 02.04. <https://www.forsvarsbygg.no/no/verneplaner/landsverneplan-for-forsvaret/trondelag/persaunet-leir/>.
- Fure, Odd-Bjørn. "Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuisering." Kap. 1 | *krigens kjølvann*, redigert av Stein Ugelvik Larsen, 31-46. Oslo: Universitetsforlaget, 1999.
- Geiss, Peter, og Guillaume Le Quintrec. *Europa und die Welt seit 1945 - L'Europe et le monde depuis 1945*. Leipzig: Klett, 2006.
- Gellner, Ernest. *Nasjonalisme. Nationalism*. Oslo: Spartacus, 1998.
- Grimnes, Ole Kristian. "Hvor står okkupasjonshistorien nå?". *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr. 03-04 (2009): 480-88.
- Grini, Kristoffer Eliassen. "Persaunet leir: Oppføring, overtagelse og fredning - en samtidsarkeologisk analyse av okkupasjonsmaktens krigsminner." I *Opplysninger*, redigert av Anne Fastrup og Gunnar Foss. Trondheim: Novus Forlag, 2019.
- . "Ubåtbasen Dora i Trondheim : fra krig til kultur : en samtidsarkeologisk analyse av krigens landskap inn i fredstid." Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 2015.
- Hanisch, Tore Jørgen, og Even Lange. *Vitenskap for industrien : NTH - en høyskole i utvikling gjennom 75 år*. Oslo: Universitetsforlaget, 1985.
- Hewitson, Mark. *The People's Wars*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Hickey, Donald R. *The War of 1812 : A Forgotten Conflict, Bicentennial Edition*. Urbana: University of Illinois Press, 2012.
- Hjorth, Ingeborg. "Hvorfor minnesteder?". *Nordisk kulturpolitisk tidsskrift*, nr. 02 (2018): 246-68.
- Hobsbawm, E. J. *Age of extremes : the short twentieth century, 1914-1991*. London: Abacus, 1995.

- ICOMOS. "The Nara Document on Authenticity." lastet ned 10.02. <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf>.
- Iser, Wolfgang. *Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung* München: Fink, 1976.
- Jones, Michael. "The Concept of cultural landscape: discourse and narratives." 21-51. Dordrecht: Kluwer Academic, 2003.
- Karlsson, Klas-Göran, og Ulf Zander. *Historien är nu : en introduktion till historiedidaktiken*. 2. uppl. ed. Lund: Studentlitteratur, 2009.
- Kasabova, Anita. "Memory, Memorials, and Commemoration." *History and Theory* 47, nr. 3 (2008): 331-50.
- Krzyżanowska, Natalia. "The discourse of counter-monuments: semiotics of material commemoration in contemporary urban spaces." *Social Semiotics* 26, nr. 5 (2016): 465-85.
- Lennon, J. John, og Malcolm Foley. "Interpretation of the Unimaginable: The U.S. Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C., and "Dark Tourism"." *Journal of Travel Research* 38, nr. 1 (1999): 46-50.
- Lindgjerdet, Frode. "Misjonshotellet." Forsvarets museer, sist oppdatert 13.09.2019., lastet ned 09.01. <http://forsvaretsmuseer.no/Rustkammeret/Militaerhistorie/2.verdenskrig/Trondheim- under-okkupasjonen/Misjonshotellet>.
- Lund, Jacob. *Erindringens æstetik*. Aarhus: Forlaget Klim, 2011.
- Løchen, Sølvi. "Lokalhistorie. Norges Tekniske Høyskole – «et motstandsreir under krigen»." NTNU, sist oppdatert 18.09.2015, lastet ned 09.01. <https://www.ntnu.no/blogger/ub-lokalhistorie/2015/09/18/lokalhistorie-norges-tekniske-hoyskole-et-motstandsreir-under-krigen/>.
- Macdonald, Sharon. *Memorylands : heritage and identity in Europe today*. London: Routledge, 2013.
- Mayo, James. "War Memorials as Political Memory." *Geographical Review* 78, nr. 1 (1988): 62.
- Mervosh, Sarah. "What Should Happen to Confederate Statues? A City Auctions One for \$1.4 Million." *The New York Times*, 22.06. 2019.
- Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire." *Representations* 26, nr. 26 (1989): 7-24.
- NTNU. "Historie." lastet ned 10.02. <https://www.ntnu.no/studier/aahist/om>.
- Oslo, Jødisk Museum. "Om Snublesteiner." lastet ned 09.01. <https://www.snublestein.no/om-snublesteiner/>.
- Reitan, Jon. "Møter med holocaust : norske perspektiver på tilintetgjørelsens historiekultur." Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Det humanistiske fakultet, Institutt for historiske studier, 2016.
- Reitan, Jon, Henriette Kahn, og Ruth Paltiel. *Jødene fra Trondheim*. Trondheim: Tapir akademisk forl., 2005.
- Runden, Stine Haga, og Ola Svein Stugu. "Autentisitet og nykonstruksjon - Endringer i Falstad minnelandskap." NTNU, 2017.
- Speer, Albert, og Niels Jørgen Mürer. *Erindringer*. Erinnerungen. Oslo: Gyldendal, 1970.
- Spotts, Frederic. *Hitler and the power of aesthetics*. Woodstock, N.Y: Overlook Press, 2003.
- Steen, Sverre. *Norges krig 1940-1945*. Vol. 3, Oslo: Gyldendal, 1950.
- Stugu, Ola Svein. *Historie i bruk*. Utsyn & innsikt. Oslo: Samlaget, 2008.
- Sæter, Einar, og Svein Sæter. *XU : i hemmeleg teneste 1940-45*. Oslo: Samlaget, 2007.
- Young, James E. "The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today." *Critical Inquiry* 18, nr. 2 (1992): 267-96.
- . *The Stages of Memory: Reflections on Memorial Art, Loss, and the Spaces Between*. Amherst: University of Massachusetts Press, 2016.
- . *The texture of memory : Holocaust memorials and meaning*. New Haven, Conn: Yale University Press, 1993.

